

**QAACCESSA ITTI FAYYADAMA MALLEEN DUBBII
OGWALALOO ANAAN'YAA KEESSATTI**

IBSAA ADDUNYAA TOLAA

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
GUUTTACHUUF QOPHAA'EE YUUNIVARSIITII ADDIS
ABABAA KOLLEEJJII HUMAANITII, QO'ANNOO
AFAANII, JORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTII MUUMMEE
AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKILOORIITII
KAN DHIHAATU**

HAGAYYA 2016

FINFINNEE

**Qaaccessa Itti Fayyadama Malleen Dubbii Ogwalaloo
Anaan'yaa Keessatti**

Ibsaa Addunya Tolaa

Gorsaa: Xilahuun Taliilaa (Phd)

**Waraqaa Qorannoo Digirii Lammaffaa (MA) Guuttachuuf
Qophaa'ee Yuunivarsiitii Addis Ababaa Kolleejjii Humaanitii,
Qo'annoo Afaanii, Jornaalizimiifi Quunnamtii Muummee
Afaan Oromoo, Ogbarruufi Fookilooriitiif Kan Dhihaatu**

Hagayya 2016

Finfinnee

Yuunivarsiitii Addis Ababaa
Dhaabbata Qorannoo Digirii Duraatiin Booddee

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoo, Ogbaruufi Fookloorii ittiin guuttachuuf, Ibsaa Addunyaa mataduree: ‘Qaaccessa Itti Fayyadama Malleen Dubbii Ogwalaloo Anaan’yaa keessatti’ sadarkaa ulaagaa Yuunivarsiitiin kaa’e guutera.

Koree Qormaataa

Qoraa alaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Qoraa keessaa _____ Mallaattoo _____ Guyyaa _____

Gorsaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Itti gaafatamaa muummee yookaan walitti qabaa sagantaa digirii lammaffaa (MA)

Ibsa

Ani qorataan maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame, waraqaan qorannoo kun hojii dhuunfaa koo kanaan dura yuunvarsitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbatiif hindhiyaanne ta'uusaafi wabiileee qorannoo kanaaf dubbisee irraa fayyadame hunda isaanii wabii keessa kaa'uu koo nan mirkaneessa.

Maqaa: _____

Mallattoo _____

Guyyaa _____

Axereeraa

Qorannoon tokko yemmuu gaggeeffamu kaayyoo mataasaa qaba. Kaayyoo gooroon qorannoo kanaas iiti fayyadama malleen dubbii qaacceessuudha. Qorataanis ogwalaloon Anaan'yaa dubbistoota biratti ergaan isaa namaaf hingalu yemmuu jedhan dhagahuu danda'eera. Kanumarraa, ka'uun qorannoo isaa malleen dubbii ogwalaloo Anaan'yaa keessatti argaman akka qoratuuf isa kakaaseera. Qorannoon tokkos mala ittiin adeemsifamuu qaba. Kunis mala qorannoo akkamtaatti gargaaramuun qorannoon kun adeemsifameera. Akkasumas gosa qorannoo qulqullaa'inaatti dhimma bahuuniifi iddattoo akkayyaatti tajaajilamuun qorannoon kun gaggeeffameera. Gosoonni malleen dubbii walaloo kana keessatti argamanis lakkoofsaan sagali. Isaanis: nameessuu, akkasa, mitihee, iddeessuu, atee, arbeessuu, fakkoo, tuqseefi habalaka. Malleen dubbii kunis dhimmoota adda addaa ibsuuf kan galaniidha. Isaanis: dhimmoota siyaasaa, aadaa, diinagdee, siyaasaa, amantii, seenaa, duudhaafi safuu hawaasaa ibsuuf akkaataa garaagaraan kan galaniidha. Dhumarrattis dhimmoota malleen dubbii waliin wal-qabatan irratti malleen dubbii iddoo olaanaa akka qaban beekuun malleen dubbiitti gargaaramun barbaachisaa akka ta'e addaan baaasuun argannoo jalatti kaa'amaniiru. Gama biraan immoo malleen dubbii aadaafi seenaa uummata tokkoo dabarsuu keessatti shoora olaanaa waan qabuuf kunuunsuun dhalootaaf dabarsuuf barbaachisaadha.

Galata

Kaayyoon qorannoo kanaa akka galma ga'uuf jalqabaa hanga dhumaatti yeroo isaanii osoo hinqusatin dadhabbiifi nuffii tokko malee gorsaafi deeggarsa ogummaa kan naaf kennaa turan gorsaa koo Dr. Xilahuun Taliilaa galannin isaaniif qabu bakka olaana qaba. Dabalataanis, gorsi isaan naaf gochaa turan milkaa'ina qorannoo kanaatiif gahee olaanaa waan taphateef Waaqni umrii keessan umrii harraagessaa isiniif haa taasisuun hawwii kooti.

Gama biroon, maatii koo osoo ofiif hinbaratin deeggarsa barbachisu hunda naaf gochuun na barsiisaaniif galanni koo bakka guddaa isaaniif qaba. Kanaaf, galata keessaniif rabbiin umrii keessan dheeressuun hamtuun isin argin; gaarii keessan malee gurri namaa hamtuu keessan akka hindhageenye rabbiin oolmaa keessan isiniif haa kaffalu isiniin jedha. Isuma kanaan wal-qabatee kayyoon qorannoo kanaa akka bakka barbaadame sana gahuuf kan na cinaa dhaabbattee na jajjabeessaa turte haadha manaa koo Naafiroom Yusuuf galanni isheen qabdu bakka olaanaa qaba. Dabalataanis, hiriyoota koo dhimma qorannoo kanaa irratti na cinaa dhaabbachuun deeggarsa ogummaafi maallaqaan na gargaaraa turan hundaaf galanni koo daangaa hinqabu

Dhumarrattis, barreeffama qorannoo kanaarratti nuffii tokko malee kan naaf barreessite dubree Firehiwoot galanni kee guddaaadha

BAAFATA

Qabiyyee	Fuula
Axereeraa.....	i
Galata.....	ii
BOQONNAA TOKKO: SEENSA.....	i
1.1 Seenduubee Qorannichaa.....	1
1.2 Ka'umsa Qorannichaa.....	2
1.3 Kaayyoo Qorannichaa.....	3
1.3.1 Kaayyoo Gooroo	3
1.3.2 Kaayyoowwan Gooree	3
1.4 Barbaachisummaa Qorannichaa.....	3
1.5 Daangaa Qorannichaa	4
1.6 Hanqina Qorannichaa.....	4
1.7 Waa'ee Kitaabichaa Hamma Tokko	5
1.8 Qindoomina Qorannichaa	7
BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU	8
2.1 Afoola	8
2.2 Gosoota Afoolaa	9
2.2.1 Mammaaksa	9
2.2.2 Sheekkoo	10
2.2.3 Hiibboo.....	11
2.3 Maalummaa Malleen Dubbii	12
2.4 Gosoota Malleen Dubbii	14
2.4.1 Nameessuu	15
2.4.2 Iddeessuu.....	16
2.4.3 Akkasa.....	19
2.4.4 Habalaka.....	20
2.4.5 Mitihee	21
2.4.6 Arbeessuu	21

2.4.7 Atee /Jedhiyaadii	22
2.4.8 Tuqsee	23
2.4.9 Irra deddeebii /Fakkee/	25
2.4.10 Mallattoo	25
2.5 Faayidaa Malleen Dubbii	26
2.5.1 Faayidaa Malleen Dubbii Mammaaksa Keessatti Qabu.....	28
2.5.2 Faayidaa Malleen Dubbii Oduu Durii Keessatti Qabu.....	29
2.5.3 Faayidaa Malleen Dubbii Sirba Keessatti Qabu.....	30
2.5.4 Faayidaa Malleen Dubbii Walaloo Keessatti Qabu	32
2.6 Sakatta’a Qorannoowwan Walfakkii	33
BOQONNAA SADI: MALA QORANNICHAA	37
3.1 Adeemsa Qorannichaa	37
3.2 Saxaxa Qorannichaa.....	38
3.3 Madda Odeeffannoo.....	38
3.4 Mala Iddeessuu	38
3.4.1 Iddattoo Akkayyoo.....	39
3.5 Mala Odeeffannoon Ittiin Funaanaman	40
3.5.1 Sakatta’a Dookumentii	40
3.6 Adeemsa Qaacceessa Ragaalee.....	41
3.7 Malleen Qaacceessa Ragaalee	41
BOQONNAA AFUR : QAACCESSA ODEEFFANNOO.....	42
4.1 Qaaccessa Mitihee /Eemitii/.....	42
4.2 Qaaccessa Akkasaa	54
4.2 1. Qaaccessa Akkasaa Warreen ‘Akka’ Waliin Ibsaman	54
4.2 2 Qaaccessa Akkasaa Warreen ‘Fakkaata’ Waliin Ibsaman	63
4.3 Qaaccessa Nameessuu	66
4.4 Qaaccessa Iddeessuu	76
4.5 Qaaccessa Tuqsee	80
4.6 Qaaccessa Atee ykn Jedhiyaadii	88
4.7 QaaccessaArbeessuu	91
4.8 Fakkoo	95
4.9 Qaaccessa Habalakaa	100

BOQONNAA SHAN: CUUNFAA, ARGANNOOFI YABOO	104
5.1 Cuunfaa	104
5.2 Argannoo.....	104
5.3. Yaboo.....	105
Wabiilee	107
Dabaleewwan.....	110

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

1.1 Seenduubee Qorannichaa

Afaan Oromoo gosa Afaan Kushitik jedhamuudha. Gaanfa Afrikaa keessaa ummanni harki guddaan Afaan Oromoo dubbata. Baay'inni uummata Oromoo, kan Afaan Oromoo afaan dhalootaa taheef, miliyoona 40 tahu. Yaada kana cimsuun Asafaa (2009:12) yoo ibsu, “Afaanni Oromoo Afrikaa keessatti afaanota gurguddoo sadii, Arabii, Swaliifi Hawusaatti aanee afaan sadarkaa 4tti dubbatamu ammoo Ioophiyaa keessatti afaan ummata %40 oliin dubbatamu, afaan duraati” jechuun ibseera.

Afaan Oromoo afaan barreeffamaa ta'uun erga tajaajiluu eegalee baroonni lakkaa 'amaniiru. Kunis Afaan Oromootin barreeffamoonni garagaraa kan ittiin barreeffamaa turaniidha. Isaan keessaa muraasni: asoosamoota, walaloowwan garaagaraa, kitaabilee barnootaa, kitaabilee caaslugaafi seer-lugaa, diraamaa yookiin weeshooniif wantoonni kana fakkaatan afaan kanaan kan barreeffaman hedduudha. Yaaduma kana deeggaruun Girmaafi kaawwan (2001:1) akkasiin ibsu.

Sirnoota darban keessa sababa dhiibbaa afaanichaarra gahaa turerraa kan madde, Afaan Saayinsifi Teeknoolojii otoo hinta'iin turuunsaa nibeekama. Haata'u malee erga afaanichaaran barachuufi hojjechuun eegalee as yeroo gabaabaa keessatti guddinni mul'attu kan nama jajjabeessudha. Barumsii Afaan Oromootiin gadii kaasee hanga digirii lammataatti kennamuurra gahuun kanuma dhugoomsa. Adeemsa hojii keessa bu'ii bahiifi gufuun adda addaa jiraatus... hawaasa Oromootiin guddina afaanichaaf gumaachi taasifame ammas taasifamaa jiru laayyoo miti.

Afaan Oromoo Oromiyaafi biyyoota Oromiyaa daangessan keessatti hedduminaan dubbatamuuyyuu, imaammata mootummaa Habashaan guddina afaanichaaf danqaraa tahee ture. Afaan ogbarruu akka hintaaneef bara dheeraaf uggura cimaatu irra kaa'amee ture. Kanaaf, Afaan Oromoo baroota dheeraaf afaan afoolaa qofa ta'ee ture. Afaan Oromoo afaan ogbarruu akka hin taaneefi meeshaalee sabquunnamtii kan akka raadiyoon ummatni akka itti

hintajaajilanneef mootummaan Habashaa ifatti dhorkee ture waan taheef. Yaada kana cimsuun Asafaa (2009:12) yoo ibsu, “Afaan Oromoon barreeffamuun seenaan isii fagoo eega taatee, akka jalqabbii duraa itti hinfufin hafuun isii, okkoluun isii, afaan katabbii, afaan hojii, afaan barnootaa, afaan qu’annoo ta’uu dhabuun isii dhiibbaa giti bittaa Habashaa irraan geette” jechuun ibseera.

Kanumarraa ka’uun odeeffannoon toora interneetii irraa aragadhe haala armaan gadii kanaan kaa’amera.

Barreessifi ogbarruun Afaan Oromoo isa mootummaa HabaShaan dhorkamee daangeffamee ture sana mana hidhaa baasanii guddisuuf qabsoo hadhooftuu geggeeffame. Afaan afoolaa irraa gara afaan ogbarruutti ol guddisuuf hayyoonniifi beektotni Oromoo akkasumas hayyootni qooqaa kan fedha Afaan Oromoo qaban gumaacha godhaniin harra Afaan Oromoo qooqaa ogbarruu tahee jira.

Falmaa ummatni Oromoo godheen har’a Afaan Oromoo afaan hojii mootummaa naannoo Oromiyaa ta’eera. Mana seerattis tajaajilli Afaan Oromoon kennama; kan himattus kan himatamtus Afaanuma Oromoon dhimma baha jechuu dha. Mana barnootattis barnoonni sadarkaa tokkoffaafi giddugaleessaa Afaan Oromoon kennama. Mana barnootaa sadarkaa lammaffaa fi dhaabbata barnootaa olaano keessattis barnoonni Afaan Oromoo akka afaan tokkootti kennamaa jira. Walumaa galatti, afaan Oromoo uggura jalaa bahee afaan afoolaarra taree afaan ogbarruufi afaan sabquunnamtii tahee ummata taajaajilaa jira.

1.2 Ka’umsa Qorannichaa

Qorannoo tokko gaggeessuu keessatti ka’umsi iddoo guddaa qaba. Innis kallattii yookin bu’uura wanta qoratamu sanaa eessaa ka’anii garamitti akka deemsisan agarsiisa. Kana jechuun rakkoolee furmaata argachuu qaba jedhee qorataan sammuusaa keessatti yaaduuf deebii akka argatu kan hubachiisuudha. Kun immoo rakkoolee yookin qaawwa jiru tokko duuchuuf, akkasumas, haaromsuuf deeman kan agarsiisuudha. Wantoonni qorannoon kun akka adeemsifamu qoraticha kakaasan nijiru. Fakkeenyaaf barreessitoonni Oromoo walaloo adda addaa Afaan Oromootiin barreessaniiru. Walaloo kana keessaa Ogawalaloon *Anaan’yaa* isa

tokko. Haata'u malee, dubbistoonni baay'een yemmuu isaan ergaan walaloo kanaa salphaatti namaaf hingalu jedhan qorataan dhagaheera. Kanumarraa ka'uun, qorataanis itti fayyadama malleen dubbii ogwalaloo kana keessatti xiinxaluuf isa kakaasera. Qoraataanis gaaffilee bu'uura kanneen armaan gadii qorannoo isaa keessatti deebisuuf qophaa'eera.

- Malleen dubbii jechuun maal jechuudha?
- Gosoonni malleen dubbii maal fa'i?
- Barreessaan ogwalaloo kana keessatti malleen dubbii haala kamiin itti gargaarama ?
- Malleen dubbiitti gargaaramuun bu'aa maalii qaba?
- Barreessaan ogwalaloo *Anaani'yaa* malleen dubbii kamitti irra caalaa dhimma bahe?

1.3 Kaayyoo Qorannichaa

1.3.1 Kaayyoo Gooroo

Kaayyoo goeroon qorannoo kanaa itti fayyadama malleen dubbii qqaccessuudha.

1.3.2 Kaayyoowwan Gooree

- Maalummaa malleen dubbii addeessuu
- Gosoota malleen dubbii *Anaan'yaa* keessa jiran addaan baasuun ibsuu
- Akkaataa barreessaan ogwalaloo kanaa malleen dubbiitti dhimma itti bahe ibsuu
- Malleen dubbiitti gargaaramuun bu'aa maalii akka qabu addaan baasuu
- Owalaloo kana keessatti malleen dubbii barreessaan irra deddeebiin fayyadame agarsiisuu.

1.4 Barbaachisummaa Qorannichaa

Qorannoo tokko gaggeessuun faayidaa mataasaa qaba. Qorannoon kun malleen dubbii ogwalaloo *Anaani'yaa* keessatti xiinxaluurratti xiyyeeffata. Firiin qorannoo geggeeffame kanarraa argames rakkoo malleen dubbii walaloo keessatti gargaaramuu waliin walqabatee jiru ifa gochuu bira darbee sadarkaa fayyadamni

malleen dubbii kun irra jiru ni'addeessa. Gama biraan immoo, barreessitoonni adda addaa itti fayyadama malleen dubbiirratti hubannoo akka argataniif nigargaara. Kanamalees, barreessitoonni ogbaru hojiin isaanii dubbistoota biratti fudhatama akka argatuuf daandii isaan qabsiisuu nidanda'a. Dabalataanis, namoota mata-dureen qorannoo isaanii isa kanaan waliin walfakkaaturratti qorannoo gageessaniif bu'uura ta'uu nidanda'a jedhamee abdatama.

1.5 Daangaa Qorannichaa

Qorannoon kun kan xiyyeeffatu 'Qaaccessa Itti Fayyadama Malleen Dubbii Ogwalaloo *Anaani'yaa* Keessatti' jedhurratti. Malleen dubbii qorannoon kun irratti xiyyeeffates lakkoofsan sagali. Qorannoon kun ogwalaloo Afaan Oromoo mararratti osoo gaggeeffamee bu'aa argamu mul'isee faayidaa olaanaa qaba ture. Kana gochuuuf immoo, humnanamaa, yeroofi baasii guddaa waan gaafatuuf ulfaataadha. Kanumarraa ka'uun, ogwalaloo *Anaani'yaa* xiinxaluurratti kan daangeffameedha. Mataduree kana jalattis malleen dubbii keessaa isaan kamitti akka gargaarame addaan baasuun ibseera. Kanamlees, malleen dubbiitti gargaramuufi dhiisuun faayidaa maalii akka qabu ibsuun addaan baaseera. Walumaagalatti malleen dubbii ogwalaloo *Anaani'yaa* keessatti qaaccessuu danda'eera.

1.6 Hanqina Qorannichaa

Qorannoon tokko yemmuu gaggeeffamu hanqinnooni adda addaa qorataa muudachuu nidanda'u. Kanummaan wal-qabatee, qorataan wayita qorannoo kana gaggeessaa turetti rakkooleen adda addaa isaa muudataniiru. Rakkoolee kanneen keessaa inni tokko rakkoo kitaabilee wabiif gargaaran bal'inaan argachuu dhabuudha. Haata'u malee kitaabilee wabiif isa gargaaran toora interneetiirraa buufachuun rakkoo kana jalaa bahuu danda'eera. Rakkoon inni lammataa immoo rakkoo maallaqaati. Rakkoo kanaafis osoo harka hinkennin namoota ogummaa barreeffamaan nagargaaruu danda'an heyyamsiifachuun barreeffamicha kaffaltii tokko malee naaf barreessuun qorannoon kun akka galma barbaadame gahuuf nagargaaraniiru. Kan biraa immoo naannoo mana barnootaatti hojiin baruufi

barsiisuu waan jiruuf yeroo gahaa dhabuun rakkoo isa biraa ture. Garuu rakkoon kun qorataa muudatus, qorataan barsiisota mana barnootaasaatti gosa barnoota Afaan Oromoo barsiisan waliin wal-ta'uun barattoota qorataan kun barsiisu akka barsiisaniif gochuun rakkoo kanaafis haala kanaan furmaata itti kennuun qorannoosaa galmaan gahuu danda'eera.

1.7 Waa'ee Kitaabichaa Hamma Tokko

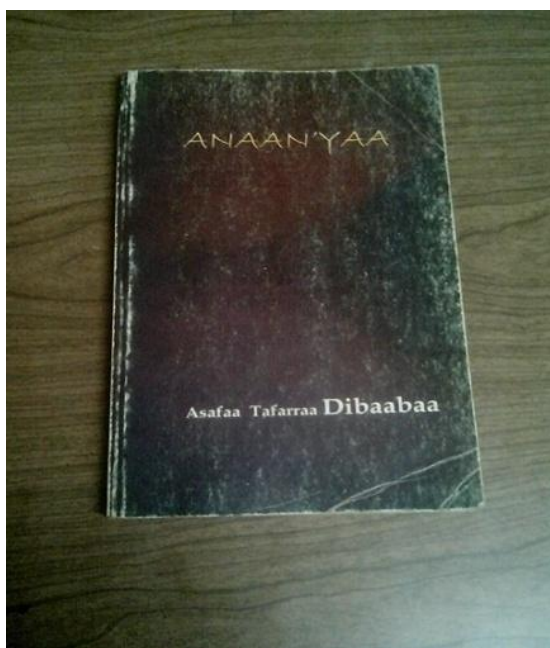
Kitaabni qorannoon irratti gaggeeffame ogwaaloo *Anaan'yaa* jedhama. Qolli kitaabichaa kan fuulduraarratti maqaan kitaabichaa qubee gurguddaan *ANAAAN'YAA* jedhamuun katabame. Haata'u malee jechi Afaan Oromoo tokko yemmuu barraa'u dubbifamaan gosti walfakkaatus ta'ee kan wal hinfakkaanne walitti aananii galuu hindanda'an. Kana jechuun jechi "Anaan'yaa jedhu kun dhamsaga [n], [ʔ]fi [y] gidduu dubbachiistuun osoo hinseenin barreeffameera. Akkaataa kanaan barreeffamuun kun immoo seera jechi Afaan Oromoo tokko ittiin barreeffamu guutee hin barreeffamne waan ta'eef seera barreeffama jecha afaanichaa cabseera. Kanaafuu dubbifamaan gosti sadi walitti aananii barraa'uun seera afaanichaa kan diigu waan ta'eef xiyyeeffannoo itti kennuun barbaachisaadha.

Gama biraan immoo maqaan barreessaa, abbaafi akaaayyuu akkaataa walfakkaatuun hinbarreeffamne. Kana jechuun maqaan akaakayyuu barreessicha hunda isaanii caalaa gurguddatee barreeffameera. Akka yaada kiyyaatti barreessaan kun abbaafi mataa isaarra akaakayyuu isaaf kabajaafi bakka olaanaa kan kennuuf natti fakkaata.

Kanatti aansuun immoo uuwisa kitaabichaa gara duubaatiin kan jiru ilaaluun barbaachisaadha. Duuba kitaaba kanaarratti barreeffamni barreeffame tokko nimul'ata. Barreeffamni kunis namni hubatee yoo ilaale fakkii waan tokkootu mul'ata. Fakkiin kunis Odaadha. Waloon kunis Odaan mallattoo uummata Oromoo ta'uu isaa agarsiisa. Kana jechuun aadaa Oromoo keessatti Odaan kabajaafi bakka olaanaa kan qabuudha. Kana jechuun akka iddoo galmaa,

mallattoofi bakka qulqulluu akka ta'etti kan fudhatamuufi jaalatamuudha. Waloon kunis isuma kana agarsiisuuf kan dhimma itti baheedha

Waa'ee uwwisa kitaabicha hamma kana ergan ibsee booda immoo keessa kitaabicha wantoota jiran haa'ilaallu. Maxxansi isaa inni duraa bara 1998 yoo ta'u, inni lammaffaan immoo akka lakoofsa Awurooppatti bara 2006 ture. Baay'inni fuula kitaabichaa 184 ta'a. Kitaabni kunis kitaaba ogwalalooti. Waloon kitaabichaas Asafaa Tafarraa Dibaabaa jedhama. Kitaabni kun walaloowwan adda addaa 27 kan qaba. Kitaabicha keessatti dhimmoota adda addaatu hammatame. Isaanis: dhimmoota hawaasummaa, seenaa, aadaa, waa'ee Oromummaa, siyaasaa, diinagdee, eenyummaafi kanneen biroo kan of keessatti hammatuudha. Dhimmoonni kunis kan isaan ka'an baroota garaagaraa keessattiifi sirna bulchiisaa adda addaa waliin kan deemaniidha. Kana jechuun seenaa biyyattii kanaa keessatti sirna bulchiinsaa garboomtaan bulaa akka turte beekkamaadha. Kanumarraa ka'uun, biyya sirni bulchiinsaa diimokiraatawaan hinjirretti mirgi uummataa haala walqixa ta'een waan hinkabajamneef dhimmoonni kunis as keessatti bal'inaan ibsamaniiru.

Fakkii 1. Kitaaba *Anaan 'yaa* uwwisa fuulduraafi duubaa kan agarsiisu.

1.8 Qindoomina Qorannichaa

Qorannoon kun boqonnaa shanitti qoodamee kan dhihaate. Boqonnaan isa duraa keessatti seensa, seenduuba qorannichaa, ka'umsa qorannichaa, kaayyoo qorannichaa, barbaachisummaa qorannichaafi daangaa qorannichaa, hanqina qorannichaa, seenaa kitaabichaafi qindoomana qorannichaatu argama. Boqonnaa lama keessatti sakatta'a barruu, maalummaa, faayidaa malleen dubbii fi sakatta'a qorannoo wal-fakkiitu dhiyaate. Boqonnaa sadaffaan malleen qorannoo, meeshaalee funaansa odeeffannoo, iddattoo, adeemsaafi mala odeeffaannoon ittiin qaaccceffamu of keessatti kan hammateedha. Boqonnaa araffaa keessatti qaaccessa odeeffannoo funaanamaniitu dhiyaate. Boqonna dhumaa keessatti immoo, guduunfaa, argannoofi yaboo qorannichaatu dhiyaate. Dhumarratti, kitaabilee wabii, dabaleewwan akka odeeffannootti tajaajilanitu jira.

BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU

Boqonnaa kana keessatti maalumma afoolaa, gosoota afoolaa, maalummaa malleen dubbii, gosoota malleen dubbii, faayidaalee malleen dubbiitiifi qorannoon barruu walfakkii sakatta'amaniiru.

2.1 Afoola

Afoola jechuun muuxannoo hawaasni tokko jiruufi jireenya isaa keessatti isa muudatu akkasumas wantoota adda addaa kan isaan kalaqan kan hammatu jechuudha. Dhimmoonni kunis dhalootaa gara dhalootatti afaaniin darbaa kan dhufee ammas darbaa kan jiruudha. Maalummaa afoolaa irratti hayyoonni hiika garaagaraa kennaniiru. Addunyaa (2014:166) waa'ee afoolaa haala kanaa gadii kanaan ibsa.

Afoolli ogummaa (wisdom) labata tokkoo kan biraatti afaaniin darbuudha. Fayyadama afaanii kan ilmi namaa uumaa, uumama, beekumsa natoofi baranee ittiin hubatuufi ibsu jechuunis nidanda'ama. Kanamalees, sochii miiraafi sammuu isaa keessatti lubbuu godhate miidhagina uffachiisee bifa qindaa'ina qabuun kan dhiheessu sammuu kan dammaksu, miira kakaasee kan sissi'eessu, hojii uumee ta'uun isaas ifa" jechuun barreesseera.

Yaada barreeffama kannaarra wanti hubatamu, afoolli dhalootaa gara dhalootatti afaaniin darbaa kan dhufe ta'uusaatu hubatama. Kanamalees, afoolli jiruufi jireenya hawaasaa keessatti wantoota darbe kuusaa hawaasaa keessaa baasuun isa ammaa waliin kan wal-madaalchisuuf ooludha. Gama biraan immoo, wantoota sammuu dhala namaa gammachiisuu danda'an akkasumas, miidhagina addaa gonfachuun kan sammuu ilma namaa sissi'eessu akka ta'e kan hubatamuudha. Kanaafuu, afoolli faayidaa adda addaa qaba jechuudha. Girmaafi kaawwaan (2001 :42) faayidaa afoolaa akkasiin ibsu.

Afoolli haala jireenya hawaasa tokkoo murteessuufi kuufama beekumsaa kan fuulduratti hawaasa fuudhee deemu ta'uu isaa hubanna. Hawaasni afoola isaatiin muuxannoo, jiruufi jireenyaa, duudhaafi rakkina isa muudate ittiin ibsata. Kana malees, muuxannoo hawaasni dur keessa darbe isa amma jiruuf malli ittiin qaqqabu afoolani. Kana jechuun, afoolli aadaa ummata tokkootti lubbuu horee umurii dheeraa akka qabaatu taasisa jechuudha.

Hawaasni tokko seenaa akkamii keessa darbee akka dhufe adda baafachuuf afoolliifi wantoonni isa keessatti hammatamaniin ibsata.

Walumaagalatti hawaasni tokko madda dhaloota isaa yookin haala ittiin wal-hore, hacuuccaa irra gahaa ture, quunnamtii inni hawaasa biroo waliin qabu, hunda kan ittiin dhalootaa dhalootatti afaaniin dabarsu afoolani. Kanamalees, afoola keessatti waan of taanuuf, of beekuus nidandeenya. Adeemsi of beekuu umrii guutuu namaa wajjin kan jiraatu yoo ta'eeyyuu, namni afoolaafi uummata isaa beekuun barbaachisaadha.

2.2 Gosoota Afoolaa

Afoolli gosoota adda addaa kan qabuudha. Kanuma sababeeffachuun Yaadannoo (2014:9) afoola bakka addaatti qoodeera. Gosoota afoolaa keessamuraasni armaan gadiitti ibsamaniiru.

2.2.1 Mammaaksa

Mammaaksi gosoota afoolaa keessaa isaa tokko ta'ee jecha gabaabaa ogummaa hawaaasaa kan darbeefi kan dhufu karaa miira keenyatti dhagahamuun kan ibsuudha. Kanamalees, mammaaksi dubbii fixuufi fiduu kan danda'uudha. Kana jechuun namni tokko haasawa tokko eegaluuuf mammaaksatti dhimma baha. Akkasumas dubbii eegalame tokko xummuruuf mammaaksi bakka olaanaa qaba. Kanaafuu, mammaaksi dubbii dheeraa ta'e tokko yeroo gabaabaa keessatti walitti cuunfee kan ibsuudha.

Yaadannoo (2014:17) dhimmoota mammaaksa keessatti xiyyeeffannoo argachuu qaban haala armaan gadii kanaan ibsa.

Mammaaksi yeroo itti mammaakamu qaba. Waan mammaakamuufi qaba. Kunis haasaan haasa'amaa jiruufi mammaaksi mammaakamu kan walcimsu ta'uu qaba. Kana jechuun mammaaksi yeroo gaddaa, gammachuu, waldhabbii yookin tuffii yaada keenya karaa ifaa, gabaabaafi qulqulluu ta'een ibsuuf nu gargaara. Kanaafuu, jechoonni akka gaabbii, jaalala, gadda, gammachuu, obsa, ergaa mammaasati.

Yaada armaan olii kana keessatti mammaaksi mata-duree dubbii wajjin kan deemuufi waan dubbatamaa jiru wajjin kan wal-fakkaatu ta'uu qaba. Kana jechuun immoo mammaaksi mammaakamu sun dubbii haasa'amaa jiru sana wajjin wal-simuu qaba. Kanamalees, hiika mataasaa danda'e kennuu qaba jechuudha. Fakkeenyaaf: "Aak jedhan waa tufan, mammaaksan waa himan" jedhan. Mammaaksa kanarraa kan hubatamu, namni tokko akkuma itti dhufetti mammaaka osoo hintaane dhimma yookin dhaamsa wayii dabarfachuu qaba jechuudha. Mammaaksi kunis haala dubbii irratti hundaa'uun ergaa adda addaa dabarsu. Mammaaksi faayidaa baay'ee qaba. Kanuma cimsuun Misgaanuu (2014:49) faayidaa mammaaksi qabu haala kanaa gadiin ibsa.

Mammaaksi qajeelfama yaadni waliigalaatti hawaasa tokko keessatti fudhatama qabuufi yaada jireenya dhala namaafi ilaalcha addunyaa wajjin kan walsimuudha. Akkasumas mammaaksi akkuma waliigalaatti to'annoo hawaasaa shaakaluuf adeemsaafi jecha dhibee guddina yerootti quunnamu. Mammaaksi waa'ee aadaa saba mammaaksichatti dhimma ba'uu yoo ibsan, gariin immoo seenaa hawaasichaa ibsa. Kan caasaa walitti dhufeenya hawaasichaa umriin, gitaan, saalaan, dhimma dubartootaas ta'ee ijoolleefi haala jireenyaa ibsanis nijiru. Mammaaksi sammuu namaa keessatti qophaa'a; namattis dubbatama. Kunis mammaaksiifi hwaasni addaan akka hinbaane ta'uu agarsiisa.

Mammaaksi dhimmoota adda addaa keessatti kan barbaadamuudha. Kunis dhimmoota hawaasummaa kamiyyuu keessatti kan itti gargaaramnuudha. Kunis dhimmoota jiruufi jireenya hawaasaa tokkoo keessatti mammaaksi iddoo kamiyyuu keessatti kan mul'atuufi yeroo adda addaa keessatti kan dhimma itti bahamuudha. Kanaafuu, mammaaksi jiruufi jireenya hawaasaa keessatti golli inni keessa hinseenne waan hinjirreef mammaaksi shoora olaanaa kan qabuudha.

2.2.2 Sheekkoo

Sheekkoon yookiin durduriin gosoota afoolaa keessaa isa tokko ta'ee bifa hololootiin kan dhihaatudha. Durduriin bifa seenaa fakkaatuun wantoota yeroo dheeraa keessatti raawwatamaniif kan seeneffamuudha. As keessatti immoo wantoonni adda addaa haala garaagaraatiin kan dhihaataniidha. Kana malees,

bineensonni akka dhala namaatti yemmuu isaan gamtaan jiraachaa akkasumas inni tokko isa tokkoratti waan hintaane hojjechuun booda immoo injifatamu kan agarsiisu faatu jira. Kun immoo dhalli namaa waan akkanaa kana hojjechuurraa akka of qusatuuf kan gargaaruudha. Oduun duriin faayidaa adda addaa kan qabuudha. Misgaanuu (2014:41) akkasitti ibsa.

Oduun durii gosoota afoolaa keessaa isa tokko ta'ee bifa hololoo yookin seenessuutiin kan mul'atuudha. Uummni Oromoo oduu duriisaatti gargaaramee tokkummaa, jaalala, cimnia, walif yaaduu, waadaa eegee, bilchina, abshaalummaa, waltumsuu, walumaagalatti faayidaa kaayyoo tokkoof waliin dhaabaachuu akka qabu uummata isaa barsiisa jechuun barreesse.

Oduun durii jiruufi jireenya hawaasummaa keesatti waa'ee dhimmoota siyaasaa, diinagdee, seenaa, duudhaa, safuufi dhugeeffannoo uummata tokkoo ibsuuf faayidaa guddaa kan qabuudha. Dhimmoonni armaan oliitti maqaa dhahaman kun immoo, jireenya guyyuu keessatti kan hawaasa quunnaman waan ta'eef oduun durii faayidaa guddaa qabaachuusaatu hubatama.

2.2.3 Hiibboo

Hiibboon akaakuu afoolaa keessaa isa tokko ta'ee bifa gaaffii deebiitiin kan dhiyaatuudha. Akkuma beekkamu yeroo durii osoo barnoonni ammayyaa hin'eegalamin dura hawaasni Oromoo ijoollee isaa sammuu qaree guddisuuf hiibbotti dhimma bahaa ture. Kunis, ijoolleen waan naannoo isaanitti argaman irratti hundaa'un waan isaan irraa fagoo jiran akka baraniif gargaara. Kanaafuu, lakkoofsaafi namoota ollaa isaanii jiran addaan baasanii akka beekaniif hiibboon shoora olaanaa qaba jechuudha. Kana ilaalchisee Yaadannoo (2014:103) yoo ibsu:

Hibboon afoola Oromoo keessaa isa tokko ta'ee kan hawaasni Oromoo jiruufi jireenyasaa keessatti yeroo waariifi waaree bifa gaaffiifi deebiitiin ilmaan isaa ittiin barsiisudha. Hiibboo gaggeessuuf namoonni lama kan gaaffii gaafatuufi kan deebisaa deebisu dirqama jiraachuu qaba. Hiibboon akkaataa itti dhihaatu adeemsa mataasaa qaba. Kana jechuun kan gaafatu yeroo gaafatu inni kaanimmoo nidhaggeeffata. Kan gaafatame yoo deebisaa wallaalu biyya kennaaf; sana booda arrabsoon arrabsama jechuun ibseera.

Yaada armaan gadiirraa kan hubatamu hiibboon kan taphatamu bashannanuuf qofa osoo hintaane dandeettii yaaduu ijoolleefi daa'immanii cimsuuf gahee kan qabuudha. Kanaafuu, daa'imman hiibboo kan taphatan yoo ta'e dandeettii waa yaaduu kan gabbifataniidha. Gama biraan, hiibboon amala namaas ta'ee kan wantootaafi akkasumas kan beeyladooaa ijoollee barsiisuuf ga'ee guddaa kan qabuudha. Karaa biroonis, hiibboon barnoota keessatti faayidaa guddaa akka qabuudha.

The explicit purpose of riddles, then, is mostly invariably amusement. Commentators have, however predictably pointed many of their incidental functions as well. Besides entertainment, riddles are some times claimed to play an in direct educational role by training children in quick thinking in intellectual skills and in classification, providing through their sexual or comic bias, a release from tensions imposed by moral and social code, or leading to full participation in social life (Finnegan R. 1984:442)

2.3 Maalummaa Malleen Dubbii

Malleen dubbii jechuun gosoota afoolaa keessaa isa tokko ta'ee barreeffamni tokko yookin haasofni tokko sammuu dhalaa namaa keessatti fakkii kaasuun yeroo dheeraaf osoo hin'irraanfataamin akka turuuf kan gargaarudha.

Yaaduma kana deeggaruun Yaadannoo (2014:83) waa'ee malleen dubbii akkaataa armaan gadii kanaan ibsa.

Dubbiiwwan qolaa kun sadoommii yookin malleen dubbii jedhamuun beekkamu. Maanguddoonni Oromoo durii afaanin yookin barreessitoonni ammayyaa hojiiwwan barreeffamoota akka asoosamaa, diraamaa, walaloo, hololoo, waliin dubbii, adda addaa keessatti ijoo dubbii sanii haala mi'awaafi miira namaa harkisuun yaadan fakkii sammuu keenya keessatti uumanii kan barbaadan xiqqeessuun, kan tuffachuu barbaadan jajuun kan abaaruun fedhan eebbisuun salphaatti dagatamuu akka dagatamu hindaandeenyen hubachiisuuf kan itti fayyadaman dubbii qolaa yookin sadoommii jedhama jechuun ibseera.

Malleen dubbii haasawaafi barreeffama keessatti akka itti fayyadamnu kan ibsuudha. Kana jechuun maanguddoonni haasawa taasisan keessatti malleen dubbiiitti akka gargaaramaniifi wanti dubbatan sun sammuu namaa keessatti osoo

hindagatamin akka turuuf akka tajaajilu hubachuun nidanda'ama. Kana biraan, immoo barreeffama ammayyaa keessattis malleen dubbii yaadni barreeffama sanaa dubbistoota biratti akka fudhatamummaafi beekkamtii argataniif akka tajaajiluu hubachuun kan danda'amuudha. Kanaafuu, akka waliigalaatti malleen dubbii barreeffamaafi dubbii keessatti bakka olaanaa akka qabu hubachuun nidanda'ama.

Hiika malleen dubbiirratti Isaaq (2003:5) Zarihuun (1995:105) wabeeffachuun akkasitti ibsa.

Malleen dubbii dhimma tokko kan ibsu haala galumsaafi hiika jechootaa yookin gaaleewwanii kan barataman irraa bifa adda ta'een yookin yaada addaafi filatamaa ta'een cimsee kan ibsuudha. Sadoommiin kan uumamu amala, miira, gochaafi haala wajjin wal-dogomsiiisuun, fakkeessuun amala isa tokkoo kan biroof kennuun yookin jijjiiruufi bakka buusuudhaani jechuun addeesse.

Yaada kanarraa wanti hubatamu malleen dubbii haala adda addaa keessaatti kan itti gargaaramnuufi faayidaa akka qabu hubachuun nidanda'ama. Kunis hiika jechootaa barreeffama keessattis ta'ee dubbii keessatti haala duraan beeknu sanarraa bifa adda ta'een kan itti gargaaramnu waam ta'eef hiikni jechoota achi keessatti argamanii hiika kallattii osoo hintaane akkaataa malleen dubbii sun hiika itti argachuu qabaniin kan hiikamu waan ta'eef, malleen dubbii faayidaa adda addaa akka qabu hubachuun nidanda'ama. Yaaduma kana deeggaruun, Addunyaa (2014:208) haala armaan gadiin ibsa.

Malleen dubbii fayyadama afaanii kan haala salphaa ta'een ergaa tokko nama hubachiisaniidha. Kana jechuun karaa ittiin waan guddaa tokko kineessanii, kinoo immoo arbeessanii, binoo nameessanii, namoo binensanii, wal-cinaas qabani, cinaachaan himaniifi wkf taasisuun hubannoof haala mijeessan jechuun barreesseera.

Akkaataa fayyadama afaanii keessatti ergaa waan tokkoo haala garaagaraatiin dabarsuuf kan gargaaran malleen dubbiiti. Kana jechuun wantoota adda addaa waan birootiin wal-bira qabuun wal-dorgmsiisaa, akkasumas waan amala namaa hinqabne amala dhala namaa gonfachiisuun ergaa waan dabarsuu barbaanne

tokkoo salphaatti akka hubatamuuf kan tajaajilaniidha. Fayyadama afaanii yemmuu jennu immoo akkaataa adda addaatiin ibsuun nidanda'ama. Haasawaa namoota lama gidduutti taasifamu keessatti fayyadamni afaanii bal'inaan mul'achuu nidanda'a. Kunis, haasawa keenya keessatti sagalee gar-malee ol kaasuun, giddu-galeessattiifi gadi-buusanii sagaleessuun fayyadama afaanii keessa isa tokko. Kun immoo waan tokko humnaa ol guddisuun malleen dubbiiti. Kanatti dabalees, amala waan tokkoo garmalee gadi buusuun kineessuunis akkasuma waan ta'eef fayyadama afaanii keessatti malleen dubbiittis dhimma baana jechuudha.

Waa'ee malleen dubbii Harry (1972:208) yemmuu ibsu, "A figure of speech in which the literal (denotative) meaning of a word or statement in the opposite of that intended. In literature, it is a technique of indicating an intention or attitude opposed to what is actually stated jechuun barreesseera. Qabxii kanarraa kan hubatamu, malleen dubbii barreeffamoota yaad-uumeefi dubbii haasawamu tokko amansiisaa taasisuuf gahee guddaa taphachuu akka danda'uudha. Kana jechuun tajaajilli malleen dubbii barreeffama keessatti qofa osoo hintane waliin dubbii namoonni taasisan keessattis shoora olaanaa taphaachuu isaatu hubatama. Kanamalees, kan inni tajaajilu afaaniifi umrii sadarkaa kamiyyuu keessatti faayidaa kennuun isaas kan hubatamuudha.

Malaakneeh (1999:64) waa'ee malleen dubbii yoo ibsu, malleen dubbii bifa ittiin yaada ibsan ta'ee, jecha beekame yookin baratameefi akkasumas tartiiba himaa dhiibbaa addaa uumuuf godhamuudha. Kunis ergaan isaa barreeffamaan isa taa'e irra kan darbuudha. Isa kanarraa kan hubatamu malleen dubbii akkaataa namni tokko haasaawa duraan beekurraa akkaataa adda ta'een nama biroof ittiin dabarsuuf kan tajaajiluudha. Kana jechuun yaada dubbatamu tokkoof hiikni kennamu sun hiika duraarraa haala dhokataa ta'een kan dhihaatu jechuudha.

2.4 Gosoota Malleen Dubbii

Gosoota malleen dubbii ilaalchisee Guddon (1982:27) yemmuu qoqqoodu, "There are many figure of speech devices. Figure of speech divided into: simile,

metaphor, personification, apostrophe, hyperbola, antithesis, synecdoche, paradox and symbol” jechuun qoqqoodeera. Isa kanarraa kan hubatamu malleen dubbii gosoota adda addaa qabaachuu isaaniti. Isaanis: akkasa, iddeessuu, nameessuu, atee, jedhiyaadii, habalaka, arbeessuu, mitihee, fakkoofi mallattoo ta’u jechuudha. Gosoonni isaanii kunis armaan gadiitti fakkeenya waliin ibsamaniiru.

2.4.1 Nameessuu

Nameessuun gosoota malleen dubbii keessaa isa tokko ta’ee amala dhala namaa lubbu-qabeeyyii yookin lubbu-maleeyyii biroof kennuun dandeettii dhala namaa gonfachiisuun kan ibasmuudha. Yaaduma kana deeggaruun Addunyaa (2014:211) yoo akkasiin ibsa.

Akkuma maqaa isaa nameessaan lubbu-maleeyyii yookaan lubbbu-qabeeyyii biroo amala namaa gonfachiisuudha. Haala kanaan akka namaatti beela’anii akka quufan, deemanii akka galan, ijaaranii akka diigan, dhiyaatanii akka hiiqaniifi wkf akka dalagan kan taasisu fayyadama afaaniti,” jechuun barreesseera.

Yaada armaan olii kanarraa kan hubatamu, ogummaafi dandeettii dhala namaa akkaataafi yeroo addaa addaa keessatti wantoota garaagaraaf kennuun maleen dubbii keessaa nameessuu akka ta’e hubachuun nidanda’ama. Miller fi Greenberg (1991:66) maalummaa nameessuu akkanatti ibsaniiru.

Personification is used in speech and writing for giving inanimate objects, abstract concepts or actions, human or near human characteristics, having the quality of metaphor since it is a metaphoric way of spicing up writing, and making the abstract more relatable. In it, distinctive human characteristics, e.g honesty, emotion, volition, etc., are attributed to an animal, object or ideas

Nameessuun barreessuufi dubbii keessatti kan itti gargaaramnuudha. Kunis amaloota wantoota qabatamoofi mul’achuu hindandeenyeef amala namaa akkeessuun gochaafi dandeettii dhala namaa kan namootaan ala ta’an kanneen akka bineensotaa, biqiltootaafi lubbu-qabeeyyiiif kennuun kennuun bakka buusuun nameessuu jedhama. Malleen dubbii kana keessatti namaan ala kan ta’an yoo

nyaatan, dhugan, yaadan, koflan, taphatan, akkasumas gochoota namaa kan biroos yoo hojjetan kan mul'taniidha.

Gama biraan, Fedhasaa (2013:98) maalummaa nameessuu yemmuu ibsu, "Nameessi dubbii qolaa wanta, horii, bineensaafi kan kana fakkaatan amala namummaa gonfachiisuun dhiheessudha. Mala bineensonni ittiin amala ilma namaa wantoota biroo gonfachiisuun hojiisaanitti humna horaniidha" jechuun ibse. Walumaagalatti yaada kanarraa kan hubatamu nameessuun wantoota adda addaa dandeettii dhala gonfachiisuun nameessuu jedhama.

Yaaduma olii kana deeggaruun Miller and Currie (1970:74) yoo ibsan, "Personification is a figure of speech in which an abstract idea, inanimate object, or aspect of nature is described as if it were human" jechuun ibsan. Kana jechuun waan dandeettii dhala namaa hinqabne tokko akka dhalaa namaatti fudhachuun dhiheessuu jechuudha. Fakkeenyaaf:

- a. "Osoo beeknuu huuba wajjin nyaanna" jette sareen
- b. "Kan garaa malee kan maqaa maal nu dhibe" jedhe waraabessi.
- c. "Maqaan baduu mannaa mataan baduu wayya" jette goondaan.

Walumaagalatti fakkeenya armaan olii kanarraa wanti hubannu, bineensonni adda addaa yemmuu akka dhala namaatti afaan baasanii dubbatan agarra. Kana jechuun akkuma dhala namaa jechoota garaagaraa walitti qindeessuun afaaniin dubbatanii amansiisuufi yaada isaanii ibsachuu akka danda'aniidha. Kanaafu, lubbu-qabeeyyis ta'ee lubbu-maleeyyiin amala ilmi namaa qabu fudhachiisuun dhimma itti bahuun gosoota malleen dubbii keessaa nameessuu ta'a.

2.4.2 Iddeessuu

Iddeessuun wantoota amalaan wal-fakkeessanii ibsuun amala waan tokkoo isa birootiin bakka buusanii ibsuudha. Malli dubbii iddeessaa jedhu gaalee 'iddoo isaa' jedhurraa ijaaramee waan tokko guutumaan guututti amala waan biraa gonfachiisuun kan dhiheessuudha. Kanuma deeggaruun Addunyaafi Kaawwan (2005:82) yoo ibsan, "Akaakuun malleen dubbii kan tokkummaa wantoota lamaa

fudhachuun isa tokko iddoo isa biraa buusuun keessootti waldorgomsiisuudha. Jechichis kan uumame jechoota ‘iddoofi isaa’jedhaniirratti” jechuun ibsaniiru. Gosti mala dubbii kanaa karaa dhokataa ta’een wantoota lama waldorgomsiisa. Yaaduma kana cimsuun (Lawrence 1972:11) haala.armaan gadii kanaan ibsa.

This definition ties in with the notion of metaphor (one type of figurative language) as defined in traditional rhetoric. The word itself derives from the Greek ‘meta’ expressing change, and ‘pherein’ meaning ‘to carry’ (In other words, metaphors involve a ‘carrying across’ of meaning from one object to another. Thus, a comparison is made between two essentially dissimilar things by identifying one with the other jechuun ibsa.

Kanarraa hubachuun kan danda’amu jechi iddeessu kun maddisaa Giriik yemmuu ta’u, wantoota gosaan wal hinfakkaanne lama waldorgomsiisuun amala waan tokkoo waan biraan bakka buusuun ibsuuf kan tajaajiluudha. Kunis ergaa waan dubbatamu tokko hubachuuf waan isa biroon bakka buufame sanarratti hundaa’uun kan hubatamuudha.

Iddeessuun kan wanta tokko waan birootin bakka buufnee ibsinuudha. Walaloo keessattis bu’uura kan ta’eedha. Walmadaalchisuun iddeessuu keessatti yeroo hunda fuulleefi fuulletti kan hinmul’anneedha. Yaada kanarraa wanti argachuu dandeenyu wantoota adda addaa bakka walii buusuun waan tokko akkaataa hinbeekkamneen isa birootin waldorgomsiisuun akka danda’amuudha. Kunis wantoonni bakka walii bu’an kun gosaafi amalaan kan wal-hinfakkaanne yemmuu ta’an, wantoota kana bakka walii buusuun itti gargaaramuun kunis iddeessuu jedhama. Waa’ee akkasaa ilaalchisee Fedhasaa (2012:97) akkasii gadii kanaan ibsa.

Iddeessi kan wanta tokko bakka waan biraa buusee, waanuma, waanuma sana taasisuudha. Jechoota akka, amma, fakkaata, caala jedhan hinfayyadamu malee innis dorgomsiisa wantoota walhinfakkaanne lamaati..... Iddeessi akkasa caalaa hubannoon xiinxaluu barbaada. Sababnisaa, jechoota murtaa’aniin hinmallatteeffamu. Baay’ee dhokataafi bira gahuuf kan nama rakkisuudha. Kunis iddeessi waan tokko waan biroo taasisuun kan agarsiisu waan ta’eef sirriitti xiinxaluu barbaada jechuun ibseera.

Yaadni kunis iddeessuun waan tokko waan birootiin bakka buusuun waan sana ibsuufi akkasumas amala waan sanii karaa dhokataa ta'een guutumatti kan mallatteessuu hindandeenye waan ta'eef, xiyyeeffnnoo guddaa kan barbaadudha. Akkasumas iddeessuufi akkasaan wantoota lama waldorgomsiiisuu isaaniitiin akka walfakkaataniifi jechoota akkasaan gargaaramu iddeessi kan itti hingargaaramne ta'uu isaaniitiin garaagarummaa akka qaban hubachuun nidanda'ama.

Karaa biraatin immoo, iddeessuun yaada sanaaf hiika kennuuf aadaafi ilaalcha hawaasichaarratti hundaa'uun yaada isa duraa sanarraa adda ta'a. Yaada kana cimsuun Hayakawa (1974: 105) yoo ibsu, "The kinds of figurative language we use stems from the underlying values and assumptions of our culture or society: 'a well-understood metaphor in one culture may have entirely different meanings in another part of the world'" jechuun barreesseera. Egaa yaada kanarraa hubachuun kan danda'amu, iddeessuun malleen dubbii keessaa isa tokko ta'ee ergaa waan sanaa hubachuuf aadaafi safuu hawaasichaa sirriitti beekuufi hubachuun barbaachisaadha. Kunis hiikni duraan beeknu sun yaada isa lammataa kana hubachuuf shoora olaanaa qaba. Fakkeenyaaf:

- a. Elemoo Qilxuu leenca Oromooti.
- b. Oromoon kanniisa.
- c. Irgi Daraartuu baddeessa Birraati.

Himoota armaan olii kana keessatti inni tokko iddoo isa biroo bu'uun amala waan sanaa yemmuu qooddatu nimul'ata. Hima tokkoffaa keessatti gootummaa Elemoon qabu agarsiisuuf jecha iddoo leencaa buusuun ifatti kan mul'auudha. Hima ittaanu kana keessattis Uummanni Oromoo bakka kannisaa bu'uu danda'eera. Kunis uummanni kun waan hunda keessatti yemmuu hirmaatu gamtaan akka wal-gargaaru agarsiisuuf jecha qaama kanniisaan bakka buusuun nihubatama. Hima isa dhumaa keessattis miidhagina irga Daraartuu nama biraatti himuuf baddeessa Birraa waliin wal-bira qabameera. Kunis baddeessi Birraa yemmuu bilchaate bifa gurraacha kan qabuufi kan ofitti nama hawwatuudha. Kanaafuu, dhimmoonni armaan olitti ka'an kun kan nama hubachiisu amala wanti

tokko qabu iddoo waan tokkoo buusuun itti gargaaramun iddeessuu akka jedhamuudha.

2.4.3 Akkasa

Akkasaan gosoota malleen dubbii keessaa isa tokko ta'ee jechoota 'akkaafi fakkaata' jedhamanitti dhimma bahuun wantoota lama wal-cinaa qabuun isa tokko isa biraatin ilaaluudha. Addunyaafi kaawwan (2005:82)yemmuu ibsan, "Akkasaan mala ittiin wantoota lama wal-cina qabuun isa tokko isa biraatiin ilaalanidha. Kunis jechoota 'akka, fakkaata, gaha'jedhanitti dhimma baha" jechuun ibsa. Akkasumas akkasaan dhimmoota lama kanneen uumamaan tokko hinta'in bifa yookin amala isaaniitiin walbira qabuun waliin madaalee kan agarsiisudha.

Maalummaa akkasaa Fedhsaa (2013:97) yoo ibsu, "Akkasaan waldorgomsiisa wantoota lamaati. Kna jechuun jechuun jechoota akka, fakkaata, caala, amma, jedhan gargaaramuun waldorgomsiisa. Garuu, akkasaan walfakkeenya tokko karaa dhokataa ta'een ibsa" jechuun addeesseera. Yaadni kunis akkasaan wantoota lama walbira qabuun jechoota isaan kana lameen waldorgomsiisuu danda'anitti dhimma bahuun kan itti gargaamnuudha. Fakkeenya:

- a. Dhaloonnii ammaa kunis akka J/Taaddasaa Birruutti goota.
- b. Caalaa Bultumee goota abbaa isaa fakkaatuudha.

Fakeenyi armaan olii kana keessatti wantoota adda addaa wal-bira qabuun waldorgomsiisuun nimul'ata. Hima tokkoffaa keessatti labata amma jiruufi gooticha Oromoo kan osoo mirga sabasaa kabachiisuuf diinaan falmu waraagame Jeneraal Taaddasaa waliin yemmuu wal-bira qabuun wal-madaalchisnu agarra. Kanaafuu, wantootaafi dhala dhala namaa wal-bira qabuun jechoota 'akkaafi fakkaata' jedhamanitti gargaaramuun wal-dorgomsiisuun malleen dubbii keessaa akkasa jedhama.

2.4.4 Habalaka

Malli dubbii kun dhaamsa tokko faallaa isaatiin dabarsuuf kan gargaaru. Kana jechuun dhaamsa osoo ifatti hinbaasiin karaa dhoksaa ta'een dabarsuuf kan gargaaru jechuudha. Habalakni yookin agiboon kan jechoonni hiika kallattii achi keessa jiran hiika faallaa wanta yaadamee sanaa ta'ee kan argamuudha. Habalakni mala yaada duraan dhugaan jiru tokko faallessinee agarsiisnudha. Yaaduma armaan olii kana cimsuun Fedhasaa (2013:97) waa'ee habalaka akkaataa armaan gadii kanaan ibseera.

Habalalkni dubbii addummaa wanta fakkaatuufi dhugaan ta'e gidduutti mul'atuudha. As keessatti wanti jedhamuuf ka'e isa jedhame miti. Hiikasaa hubachuun kan danda'amu waan barreessaan dhugaan jechaa jiruu sirriitti yoo hubatameedha. Hiikni himamu faallaa isa jedhameeti. Fakkeenyaaf, mucaa waa balleesse tokkoon 'ishoo kormee koo jabaadhu!' yoo jedhan habalaka. Sababnisaa, balleessatti jajjabeessuun seera miti. Akka baay'ee hadheeffatan ibsuuf habalakaan kan dubbatanidha. Kanaafuu, habalakni yaada faallaa ta'e qaba jechuun barreessera.

Yaadni armaan olii kunis dhimma tokko karaa faallaa isaatiin dhaamsa tokko dabarsuuf kan kan itti gargaaramnuudha. Kana jechuun namni tokko dhaamsa wan dubbatamu sanaa hubachuun kan danda'amu dhimma dubbatamu sanaaf faallaa isaa yoo beeke qofaadha. Kanaafuu, dhaamsi waan dubbatamu sanaa hiikni isaa faallaa isaa waan ta'eef xiyyeeffannoo guddaa itti kennuun barbaachisaadha. Fakkeenyaaf:

- a. Nama dheerinan gabaabaa ta'e tokkoon 'Birbirsi dhufe'
- b. Nama bifti isaa gurraacha ta'een 'Faranjichi deeme'.
- c. Nama waan tokko balleeseen 'Jabaadhu waan gaarii hojjechaa jirta'

Himoota armaan olii kana keessatti dhimmoonni achi keessatti argaman waliif faallaa kan ta'aniifi dhaamsi ergichaas caasaa himichaa keessaa kan gara dhumaatti argamuudha. Kana jechuun namni nama dheerinni isaa baay'ee gabaabaa ta'e sanaan namichi birbirsi sun dhufe yemmuu jennu karaa faallaa dhimma dubbachuu barbaanne tokkoof karaa dhokataa ta'een dhaamsa dabarsuun habalaka jedha. Kunis namni tokko ergaasaa osoo qaamni isa bira jiru tokko

hinbeekin karaa iccitii ta'een nama olla kee jiru tokko hamachuufi waa'eesaa haasa'uuf kan nama tajaajiluudha. Akkasumas dubbii keessatti qofa osoo hintaane barreeffama keessattis qaama nu bira hinjirre tokkoof karaa dhoksa ta'een yaada qabnu dubbistoota keenya biraan ga'uuf kan tajaajilu ta'uusaatu hubatama.

2.4.5 Mitihee

Wantoota waliif faallaa ta'an lamaan yaada tokko keessatti ibsuu yoo barbaanne mala nu gargaaruudha. Kanumarraa ka'uun, Addunyaafi kaawwan (2005:83) yoo ibsan, "Wantoota walii faallaa ta'an lamaan yaada keenya ibsuu yoo barbaanne mala nu gargaarudha" jechuun ibseera. Fakkeenyaaf:

- a. Gurmuun osoo falmatu gabroome.
- b. Inni osoo nyaatuu beela'a.
- c. Gurmuun osoo qotuu deega.

Himoota armaan olii keessatti jechoota waliif hiika faallaa ta'an qabanitu argama. Hima tokkoffaa keessatti 'Gurmuun osoo falmuu gabroome' kan jedhutu jira. Kunis namni tokko mirgasaafi sabasaa kabachiisuuf osoo carraaquu gabrummaa keessatti kufuu isaatu hubatama. Silaa, namni mirgaaf falmu tokko diinasaa injifachuun bilisummaa argachuu qaba ture. Garuu, haalli kun waan isaaf hinmilkoofneef gabrummaa jalatti kufuu dnda'eera. Kanaafuu, jechoonni gabrummaafi bilisummaa jedhaman kun hiika faallaa kan waliif qabaniidha. Kanumatti aansee immoo hima lammaffaa keessatti jechoota 'nyaachhuufi beela'uu argachuu nidandeenya. Hima kana keessatti namni waan tokko nyaatu hammuma fedhe yoo beela'es quufuun isaa waan oolamuu miti. Garuu, isa kana keessatti namni tokko osuma nyaatuu quufuu dhiisee yemmuu inni beela'u argachuun nidanda'ama. Walumaagalatti, hima tokko keessatti jechoota waliif hiika faallaa qaban hima tokko keessatti wal-faana galchuun dhimma itti bahuun akaakuu malleen dubbii keessaa habalaka ta'a jechuudha.

2.4.6 Arbeessuu

Malli dubbii kun amala wanti tokko qabu gar-malee ol kaasuun yookin gar-malee gadi buusuun ibsuuf kan gargaaruudha. Kana jechuun yaada tokko arbeessuufi

kineessuun ibsuuf kan tajaajiluudha. Addunyaafi kaawwan (2005:83), “Malli dubbii kun waan tokko garmalee arbeessuun ykn kineessuun dhiyeessuu ilaallata” jedhu. Arbeessuun dhugaa jiru tokko irratti garmalee dabaluudha. Malli dubbii kun olkaasanii mul’isuuf yookin miira dinqisiifannaa nama keessatti uumuuf fayyada. Fakkeenyaaf:

- a. Bareeddinni fuula ishee aduu golgoleessa.
- b. Manni obbo Tulluu bal’ina isaatiin farda gulufsiisa.
- c. Waaqoon dheerina isaatiin samii kana tuqa.
- d. Namicha hamma kormaa lukkuu dheeratu tokkotu natti dhufe

Akkuma himoota armaan oliirraa hubachuun danda’amutti amala wanti yookin namni tokko qabu humnaa ol guddisuufi gadi buusuun nimul’ata. Hima tokkoffaa keessatti ‘Bareeddinni fuula ishee aduu golgoleessa’ kan jedhutu jira. Kana jechuun dhalli namaa tokko hammuma fedhe kan miidhagdu osoo taatee ifti yookin miidhaginni qaama ishee aduu guyyaa dukkaneessuu hindanda’u. Kana jechuun namni sun bareedina haaqabaattu malee hamma kana humnaa ol guddisuun kan muldhatuudha.

Hima isa dhumaa kanarratti ‘Namicha hamma kormaa lukkuu dheeratu tokotu natti dhufe’ kan jedhutu jira. Egaa akkuma beekkamu dhalli namaa dhaabbiisaatiin gabaabaa yookin dheeraa ta’uu nidanda’a. Haata’u malee hima kana keessatti namni sun gabaabaa ta’uusaa agarsiisuuf jecha gabaabbina isaa kana garmalee gabaabsuun achi keessatti kan mul’atuudha. Kana jechuun namni kun gabaabbatus hamma lukkuu gabaabbachuu waan hindandeenyeef, amala wanti yookin dhalli namaa qabu tokko ol guddisuufi kineessuun kun arbeessuu/ ukukkubsuu jedhama. Kanumarraa ka’uun arbeessuun himoota armaan olii kana keessatti bal’inaan mul’achuu isaatu hubatama.

2.4.7 Atee /Jedhiyaadii

Jedhiyaadiin waan nu bira hinjirre tokko akka waan nu bira jiruutti dhiheessuun kan itti gargaaramnuudha. Yaada kana deeggaruun Isaaq (2003:10) Zarihuun (1992: 116) wabeeffachuun haala kanaan ibseera.

Jedhiyaadiin waan nu bira hinjirre tokko namas ta'ee namaan ala kanneen ta'an akka waan nu bira jiranii nu dhaggeeffataa jiraniifi deebii nuuf kennuu danda'anitti fudhachuun, gaaffii gaafachuun, marii wajjin taasisuun, haasofsiisuu, qaaqsuu, gaddisiisuun yookin kofalchiisuu irratti hundaa'ee mala dubbii uumamuudha.

Yaada armaan olii kanarraa hubachuun kan danda'amu, dhala namaas ta'ee lubbb-qabeeyyiifi lubbu-maleeyyii kamiyyuu kan nutty dhihoo hinjirre tokko akka waan nu bira jiruutti itti dubbachuufi haasa'uun kan danda'amuudha. Adeemsa akkanaa keessattis wanti namatti dhihoo hintaane tokko akka deebii namaaf kennuu dnda'uufi dhagahuu danda'anitti dhiheessuun kunimmoo akaakuu malleen dubbii keessaa ate jedhama. Fakkeenya:

Si' beeka yaa Rabbii

Rabbi yaa gumgumaa

Yaa dhirsa hundumaa

Roobdee dhimimsitaa

Jeejee dhimimsitaa ! (Maddi afoola uummataati)

Walaloo keessatti yemmuu dhalli namaa Uuman akka waan isa bira jiruufi dubbiisaa dhaggeeffachuu danda'uutti waa'ee Waaqaa yemmuu Waaqatti himu hubachuun kan danda'amuudha. Kana jechuun namni Waaqa ijaan argee beeku jiraachuu baatullee rabbi jiraachuusaa wantootni lafarra jiran kun ragaadha. Haata'u malee , namichi kun dubbiin isaa kun rabbi akka isa dhagahuuf kan dubbateedha. Kanaafuu, waan namatti dhihoo hintaane tokkoofi hiixuu ta'anitti dubbachuufi haasa'uun atee kan jedhamuudha.

2.4.8 Tuqsee

Tuqseenaan gosoota malleen dubbii keessa isa tokko ta'ee waan tokko bakka wayii maqaa dhahuun akkasumas namas ta'ee waan biroo maqaa dhahuun akkaataa seenaatiin dhiheessuuf kan gargaarudha. Yaada kana deeggaruun Fedhasaa (2013:8) Tuqxu-seenaan hojii hogbarruu keessatti waa'ee iddoo, namootaafi gochaa karaa mul'atuun yookin alkallattiin wabii godhatee xuquun hojii biroo keessatti kan agarsiisudha" jechuun ibseera. Fakkeenya:

Inxooxxoo gubbaa dhaabbatanii
Caffee ilaaluun nihafee
Finfinnee loon geessanii
Hora obaasuun nihafee
Kora Dhagaa Araaratti
Yaa'iin Gullallee nihafee
Hurufa Boombitti
Jabbii yaasuun nihafee
Gafarsatti darbanii
Qoraan cabsuun nihafee
Bara jarri dhufanii
Loon keenyas nidhumanii
Bara Mashashaan dhufe
Birmadummaan hafee. (Maddi afoola uummataati)

Walaloo armaan olii kana keessatti dhimmoota seenaa waliin wal-qabatan hedduutu jira. Kana keessaa bara durii osoo Mootiin Miniliki 2^{ffaa} aangoo hinqabatan dura uummanni Oromoo Tuulamaa teessuma magaalaa Finfinnee kanarra jiraachaa kan turaniidha. Haata'u malee mootiin kun erga aangoo qabatee booda gara naannoo Tuulamni qubatee jiru kana dhufuun uummatarratti waraana banee uummata Oromoo dachee hndhuurrisaa keessatti awwaalamerraa humnaan buqqisuu danda'eera.

Kanumarraa ka'uu, uummanni kunis looniifi dachee gadhiisee yemmuu godaanu akka Hora geessee loon hora obaasuu hindandeenyeefi hurufa Boombitti jabbii yaasuu akka hindandeenye walaloo kana keessatti bifa seenaa qabuun afoolaatiin rakkoo yeroo sana isaanirra gahaa ture ibsataniiru. Akkasumas yaa'iin kan taa'uu murtiileen adda addaa kan dabarfamu iddoo Gullallee jedhamutti akka tureefi erga mootiin Habashaa kun biyya isaanirraa humnaan isaan ari'ee booda achis walgahuun akka hindanda'amne kan ibsuudha. Rakkooleen akkanaa kun erga isaan muudateen booda loon isaanii akka dhumaniifi ajejaan waraanaa yeroo sanatti uummata keenya waraanaa tures erga biyya qabatanii booda

birmadummaan Oromoo lafa isaarratti qabu guutumaan guututti akka bade ibsuuf walaloo kana uummatichi afoolan ibsateera. Kanaafuu, walaloo kana keessatti dhimmoonni seenaa waliin hidhata guddaa qaban achi keessatti waan ibsamaniif maleen dubbii keessaa tuqseen irra-jireessan kan jiruudha.

2.4.9 Irra deddeebii /Fakkee/

Fakkoon akaakuu malleen dubbii keessaa isa tokko ta'ee wantootni caasaafi hiikaan walgitan yemmuu irra deddeebi'anii galan kan itti gargaaramnudha. Maalummaa fakkoo ilaalchisee Yaadannoo (2014:89) yoo ibsu, "Fakkoon yemmuu gaalee hiikaafi caasaan walfakkaatu irra deebi'uudha. Malli dubbii kunis walaloo Hibruu, Hindootaafi Ameerikaa keessatti bal'inaan kan mul'atuudha" jechuun ibseera. Fakkeenyaaf:

.....

maal carraa hamaan gurbaa

irree irree nyaataa

moo, irreen irree baataa

irree miiloo taayitaa?

hoolaan hoolaa tiksaa?

moo hoolaa cumaa jigsaa?(Anaan 'yaaafuula 154)

Fakkeenya asiin olii kana keessatti jechoonni yeroo lamaafi isaa ol irra deddeebi'an nijiru. Isaanis kanneen akka irreefi hoolaa fa'i. As keessatti wanti hubatamuu qabu jechoonni kun walaloo kana keessatti miidhaginaa addaafi xiyyeeffannoo itti kennuuf kan gargaaraniidha. Kanaafuu, walaloo kana keessatti dhimma kanatti gargaaramuun cimina barreessaa kanaati. Kunis malleen dubbii kana keessatti fakkoon jiraachuu isaa salphaatti hubachuun kan danda'amuudha.,

2.4.10 Mallattoo

Malli dubbii armaan olii kun wanta ijaan hinmul'anne yookin waan tokko waan mul'atuun bakka buusanii mul'isuu kan ibsamuudha. Yaaduma kana deeggaruun Yaadannoo (2014:90) ibsutti, "Dubbii qolaa kana keessatti wanti tokko waan

biraa bakka bu'ee mallatteessuun agarsiisuudha” jechuun hiika. Yaada kanarra hubachuun akka danda'amutti dhimmoota adda addaa keessatti waan tokkoof bakka bu'aa isaa kaasuun akka mul'atutti kaa'un gosoota malleen dubbii keessaa mallatteessuu ta'a jechuudha. Fakkeenyaaf, namni tokko osoo galma wayii fakkii isaa kaasee kan namatti agarsiisu ta'ee waan tokko bakka bu'ee isaa qaama biraatti agarsiisuuf kan tajaajiluudha.

Fakkeenyaaf: 'Erbee ciccitaa ofirra buusee natti haasa'e' hima jedhu kana keessatti ergaa himichaa kan ilaallu yoo ta'e akka Oromoon beekutti erbee ciccitaan mallattoo hiyyummaati. Kanaafuu, dhimmoonni akkanaa kun barreeffama keessattis ta'ee dubbii keessatti bal'inaan kan itti gargaaramnu waan ta'eef malleen dubbii keessaa mallattootti dhimma bahuun kan danda'amuudha. Karaa biraatiin yoo ilaalle Odaan mallattoo eenyummaa Oromooti. Kanaafuu, Oromoon Odaa qabee seenaafi aadaa ofii dubbata. Egaa Odaan saba Oromoof mallattoodha jechuun nidanda'ama.

2.5 Faayidaa Malleen Dubbii

Faayidaa malleen dubbii qabu ilaalchisee Isaaq (2003:5) Zarihuun (1995:105) wabeeffachuun yoo ibsu, “Sadoommiin mala yaada, gocha yookin haala, boca waan tokkoo akkasumas amala namaa, miiraafi bifasaanii daawwatoota yookin dhaggeeffattootaaf dhaadhessuufi miidhagsuun bifa dhangala'a yaad-uumeetiin kan dhiheessuudha” jechuun ibseera Yaada kanarraa hubachuun kan danda'amu malleen dubbii wantoota adda addaa keessatti akkaataa garaagaraan miiraaf fedhii dhala namaa kakaasuuf kan tajaajiluudha. Itti-dabalees Isaaq (2003:6) Hiwot (1998:42) wabeeffachuun faayidaa malleen dubbii akkasitti barreesseera.

Malleen dubbii yaada waliigalaa walitti qabee of keessatti qabatee fedhiifi miira afaan hawwachuu danda'u waan ta'eef, haala ittiin ibsan miidhagsuuf ergaa sana cimsee dabarsuuf, sammuu haala salphaa ta'een yaada sana akka hubatu gochuun fedhiifi ilaalcha barbaadame gadi-fageenyaan akka hubataniif gahee olaana taphata.

Yaadni armaan olii kunis malleen dubbii dhimmoota adda addaaf kan ooluufi yaada namni tokko barreeffamaafi dubbiin taasisu keessatti wanti barreeffame sun

sammuu dubbistootaa keessaa osoo hinbadin fakkii kaasuun akka yeroo dheeraa turuu wanti sunis haala nama hawwatuun akka dhihaatuuf kan ooludha. Akkasumas dubbii taasifamu tokko keessatti dhaggeeffattoonni sun haasawa sana akka hinnuffineef kan gargaaru akka ta'e barreeffamicharraa hubachuun nidanda'ama.

Gama biraan Isaaq (2003:6) Zarihuun (1995:105) wabeeffachuun fayyadama malleen dubbiirratti akkas jedha.

Malli fayyadama sadoommii kun dubbii keenyatti lubbuu horachiisuuf kan ifa hintaane ifa taasisuuf, kan hinmul'anne ol ka'ee akka mul'atuu gochuu irra darbee dhimmichi sun miira keenya kakaasuun sammuu keenyatti fakkii uummuufi miirotaan akka hubatamuuf nu gargaaruu irratti humna qaba. Humni kun immoo kan madaalamuun wanti ibsamu sun sammuu dhaggeeffattootaa yookin dubbistootaa keessatti fakkii uumee akka hafuufi hin'irraanfatomne gochuu isaatini jechuun ibseera.

Yaada armaan olii kana keessatti akkaataa fayyadama malleen dubbii kan ibsuudha. Kunis malleen dubbiitti yemmuu gargaaramnu dhimmoonni adda addaa akkaataa ofitti nama hawwachuu danda'anitti dhiheessuuf haalli itti fayyadama malleen dubbii murteessoodha. Kana keessatti wantoota sadarkaa adda addaa irra jiran tokko akkaataa garaagaraan kan itti gargaaramnu sammuu dhala namaa keessatti fakkii kaasuuf malleen dubbiitti fayyadamuuf sagaleen nuti dhageessisnu murteessoo akka ta'an hubachuun nidanda'ama. Kanaafuu, malleen dubbii walaloo, sirba,geerarsa, faaruufi kanneen biroo keessatti faayidaa qabaachuun isaanii kan hubatamuudha.

Malleen dubbii faayidaa adda addaa qaba.Yaadannoo (2014:83) faayidaa malleen dubbii akkanaa addeessa.

Walaloo mi'eessuu keessatti sagalee akka gochaa yookin rasaasaa dhuka'u uumuun miidhagsee, afaan barsiisee nama dhaggeeffachiisa. Aarii,gadda, gammachuu keenyaafi kan kana fakkaatan haalan ibsachuuf bakka guddaa qaba. Fakkeenyaaf: barreessaan asoosamaa, fiilmii, yookin sirboonni dhaaba siyaasa mormuu barbaadan tokko kallachaan dubbachuu yoo sodaatan dalga qabani dubbii qolaatti fayyadamuun ergaasaanii dabarfatu.

Yaada armaan olii kana keessatti malleen dubbii sirboota, fiilmii, diramaa, asoosamaafi geerarsa keessatti gahee olaanaa qabaachuusaanii hubachuun kan nama dhibuu miti. Kanumarraa ka'uun, malleen dubbii afaan kamiyyuu keessatti kan itti gargaaramnuudha. Kanaafuu, akkuma hawaasni tokko jiruufi jireenyasaa gaggeessu keessatti karaalee adda addaatiin malleen dubbiitti dhimma kan bahaniidha. Kunis afoolaafi ogbarruusaanii keessatti malleen dubbiitti gargaaramuun nimul'ata. Kunis ergaan dabarfachuu barbaadan sun karaa dhoksaa ta'een qaama dhaamsichi akka bira gahamuuf barbaadame sun haala iccitii ta'een akka darbuuf faayidaa guddaa akka qaban salphaatti hubachuun nidanda'ama. Kanumarraa ka'uun malleen dubbii maal maal keessatti akka gargaaramnu armaan gaditti haa'ilaallu.

2.5.1 Faayidaa Malleen Dubbii Mammaaksa Keessatti Qabu

Mammaaksi gosoota afoolaa keessaa isaa tokko ta'ee jecha gabaabaa ogummaa hawaaasaa kan darbeefi kan dhufu karaa miira keenyatti dhagahamuun kan ibsuudha. Kanamalees, mammaaksi dubbii fixuufi fiduu kan danda'uudha. Kana jechuun namni tokko haasawa tokko eegaluuf mammaaksatti dhimma baha. Akkasumas dubbii eegalame tokko xummuruuf mammaaksi bakka olaanaa qaba. Kanaafuu, mammaaksi dubbii dheeraa ta'e tokko yeroo gabaabaa keessatti walitti cuunfee kan ibsuudha. Yaaduma kana deeggaruun Misgaanuu (2013:47) akkataa armaan gadii kanaan ibsa.

Mammaaksi yaada tokko humna miidhaksee, sammuu keessatti fakkii ergichaa kaasee ittiin hambisu humna qaba. Gama faan waliigaltee ta'ee tajaajiluun irrasaa yoo ilaalle ergs ifa ta'ee mullatukan hunduu hubachuu danda'u kan dabarsu ta'uusaafi ergaan sun garuu qola dubbii kan qabu yoo qollisaa irraa ba'e, ergaan biroo kan jala jiruudha. Mammaaksonni himoota gaggabaaboo ta'anii oguma, haqa, hamileefi yaada gartuu...fudhatama qabu dubbii qolaa dhaabbataa ta'e kan dubbii afaaniin dhalootaa dhalootatti luufuudha jechuun ibseera.

Yaada armaan olii kanarraa ubachuun kan danda'amu mammaaksi dhaamsa bal'aa tokko gabaabsee ibsuuf kan gargaaruufi yaada isaa kanas malleen dubbiitti gargaaramuun karaa naannawaa ta'ee dabarsuuf kan tajaajiluudha. Akkasumas

malleen dubbii ergaa sana dhaggeeffattoota biraan gahuuf gaheen malleen dubbii olaanaa ta'uun isaas kan hubatamuudha. Kanaafuu, malleen dubbii mammaaksa keessatti bal'inaan kan argamaniidha. Fakkeenyaaf:

- a. Akka abaluttiin sirbaan morma nama jallisa.
- b. Biyya abbaa kootiti jettee injiraan muluu gubbaatti hafte..
- c. Alaa hamma arbaa manaa hamma garbaa jedhan.

Mammaaksota armaan olii keessatti malleen dubbii adda addaatu jira. Mammaasa isa duraa keessatti wantoota lama wal-bira qabuun kan wal-madaalchisuudha. Inni kunis gosoota malleen dubbii keessa akkasa ta'a. Mammaaksi tartiiba lammaffaa irra jiru kun immoo yemmuu injiraan akka dhala namaatti biyya abbaa ishii kan hingadhiise jettee achirratti haftuutu mul'ata. Kunis amala dhala namaa keessaa isa tokko qooddachuun akka ilma namaa taatee argamuun injiraanii kun immoo akaakuu malleen dubbii keessaa nameessuudha. Mammaaksi inni dhumaa kun immoo malleen dubbii keessaa arbeessuutti dhimma baheera. Kana jechuun waa'ee nama tokkoo fudhachuun namni kunis yemmuu inni hawaasa keessatti akka nama guddaa tokko ta'ee jirutti osoo beekkamu yemmuu gara manaatti deebi'u immoo nama waan takka hinqabneefi salphataa ta'uu isaatu hubatama. Kanaafuu, amala waan tokkoo gar-malee ol kaasun yookin gad-buusuun malleen dubbii keessaa arbeessuudha.

2.5.2 Faayidaa Malleen Dubbii Oduu Durii Keessatti Qabu

Durduriin gosoota afoolaa keessaa isa tokko. Durduriin wantoota yeroo adda addaa keessatti raawwataman bifa adda addaatiin kan dhiheeffamuudha. Oduun durii galgala erga maatiin walitti qabamanii booda maatiin wal-bashannansiisuufi barssisuuf kan itti agrgaaramaniidha. Kanamalees dhimmoota adda addaa achi keessatti waliif qooduuf kan tajaajiluudha. Yaduma kana deeggaruun Dorson (1972:53) yoo ibsu, "...folktales are told pimarly for entertainment although they may have secondary purpose" jechuun ibsa. Akka yaada kanaatti oduun durii nama bashannansiisuuf kan taphatamuudha. Kanamalees, osuma bashannansiisuu

barnoota biroos dabarsa. Barnoota kana keessaa inni tokko gorsa jechuun nidanda'ama. Kanaafuu, oduun durii faayidaa guddaa qaba jechuudha.

Durduriin yemmuu dhihaatu immoo malleen dubbii achi keessatti gahee guddaa kan qabaniidha. Keessattuu malleen dubbii keessaa nameessuun bakka olaanaa kan qabuudha. Kana jechuun wantootni dandeettii dhalli namaa qabu kan hinqabne amala dhala namaa gonfachiisuun dhiheessuun nimul'ata. Kanumatti dabaluun, malleen dubbii kanneen akka arbeessuu, mitihee, iddeessuu mallattoofi akkasaattis dhimma kandanda'amuudha.

2.5.3 Faayidaa Malleen Dubbii Sirba Keessatti Qabu

Sirboonni akaakuu afoolaa keessaa isaan tokko ta'anii kan nama bashannansisuufi bohaarsuuf oolaniidha. Akkuma beekamu hawaasni keenya yeroo duriirraa eegalee hamma ammaatti sirbootaafigeerarsatti gargaaramuun wantoota adda addaa ibsachaa kan tureefi ammas ibsachaa kan jiruudha

Geerarsi yookin sirbi aadaa uummata tokko keessatti faayidaa adda addaa kan qabuudha. Kana jechuun hawaasni tokko gammachuu, gadda, jaalala, jibba, quuqama, rakkinaafi bal'ina isaa sirbaafi geerarsaan ibsachaa kan tureedha. Namni tokko yemmuu aare aarii isaa kana bifa sirbaatin ibsata. Yoo gammades, rakkates, gaddes, jaalateefi jibbes akkasuma jechuudha. Kanaafuu, uummanni Oromoos afoolaa isaa keessaa isaan kanatti bal'inaan gargaaramaa kan turaaniidha. Hiika geerarsaa ilaalchisee Awwal (2013;117) akkasitti ibsa.

Geerarsi afoola Oromoo keessaa isa tokko ta'ee kan hawaasni Oromoo jiruufi jireenya isaa keessatti yeroo dhaadannoo, araaraafi yeroo seenaa ofii ibsachuu barbaadan itti gargaaramuun yaada adda addaa ittiin ibsatuudha. Uummanni Oromoo geerarsa yeroo geeraru harka duwwaa osoo hinta'in meeshaalee qara qaban kan akka eeboofi kanneen biroo harkatti qabachuun yeroo duulaagalaniifi waa ajjeesan yaada miira sammuu isaanii keessa jiru kan ittiin ibsatanidha jechuun barreesse.

Qabxii armaan olii kanarra kan hubatamu geerarsi waan dhalli namaa sammuu isaa keessatti itti dhufe tokko quuqama, gammachuu, gaddaafi rakkoo isaa ittiin

ibsachuuf kan itti gargaaramuudha. Kunis yemmuu diinni biyya isaa isa saamuuf dhufe duuluun gootummaasaa itti hima. Yoo moo'ames akkaataa rakkoo kanaaf saaxilameefi gadda itti dhagahame ibsachuuf geerarsi iddoo guddaa kan qabuudha. Kanaafuu, aadaa hawaasa Oromoo keesatti geerarsatti gargaaramuun dhimmoota adda addaa ibsachuun bal'inaan kan mul'atuudha.

Kana jechuun waan faarsuu barbaade faarsuun waan arrabsuu barbaade immoo sirbaan arrabsaa; fedhii isaanii, gammachuu, gadda, jaalala, jibba, quuqama, inaaffaafi kkf sirbaan ibsachaa kan turaaniidha. Kanumarraa ka'uun malleen dubbii immoo dhaamsa sirba tokkoo karaa dhoksaa ta'een dabarsuuf shoora olaanaa kan taphatanidha.

Fakkeenya (1)

Akka gootu singorsaa

Kaadhimaa ormaatuu nigorsanii

Yoo dirqiin nama qabde

Haadha ofiitu ni'obsanii(afoola uummataati)

Fakkeenya (2)

Kilashii yaa sarba burreetoo

Walitti deebine tureetoo (afoola uummataati)

Fakkeenya (3)

Qaqrqaraan lolan jennaan

Keessa gadi baatee yaa Alamuu

Alamuu ilma Qixxeessaa

Yaa mucuceessaa

Akka fixeensaa(sirba Bosiyyoo Nugusee keessaa kan fudhatame)

Fakkeenya (4)

Shuwwaa shuwwaa jetti

WarriWaayyuu gamaa

Mudhiin qabaa guuttuu

Mormi taakkuu lamaa (afoola uummataati)

Wantootaa armaan olitti tarreeffaman kanaan alatti malleen dubbii waliin dubbii hawaasni taasisan keessatti akkaataa gorsa fakkaatuun nama waan sirrii ta'e hinhojjenne tokko gorsuuf malleen dubbiitti yemmuu gargaaraman bal'inaan nimul'ata. Fakkeenyaaf, osoo namni tokko waan dogongora hojjechaa jiru namni biroo tokko itti dhufe wanti inni itti jiru sun sirrii akka hintaane itti himuu yemmuu barbaadu ' waan sirrii hojjechaa jirtaa jabaadhu' jechuun itti hima. Sana booda namni sunis wanti inni dalagaa jiru sun sirrii akka hintaane hubachuun dogongora isaa irraa akka of deebisuuf nigargaara jechuudha.

2.5.4 Faayidaa Malleen Dubbii Walaloo Keessatti Qabu

Malleen dubbii jiruufi jireenya hawaasaa keessatti bakka hundatti argachuu nidandeenya. Haata'u malee walaloo keessatti irra caalaa kan dhimma itti bahamuudha. Kana jechuun walaloo uunka gaggabaaboo kan qaban ta'anii ergaa bal'aa tokko dabarsuuf kan tajaajilaniidha.

Kanaafuu, yaada bal'aa kana immoo kan bakka tokkotti walitti qabee jiru malleen dubbiitti jechuun nidanda'ama. Malleen dubbii walaloo keessatti argaman kunis ergaan walaloo sanii karaa dhoksaa ta'een dubbistoota biratti sammuu isaanii keessatti fakkii uumuun akka isaan ergaa sana oso hin'irraanfatin sammuu isaanii keessa tursuuf shoora olaanaa kan qabuudha.

Karaa biraatinis barreessitoonni adda addaa barreeffama isaanii keessatti malleen dubbiitti yemmuu gargaaraman nimul'ata. Kunis sababa mataasaa qaba. Sababni kanaas barreeffamni isaanii dubbistoota isaanii biratti bal'inaan akka dubbifamu, hawwatamaa akka ta'uuf, dhaamsi yookin ergaan barreeffamichaa kallattii adda addaatiin akka hubatamuufi yaada isaanii karaalee hedduun ibsuuf kan itti gargaaramaniidha.

Walaloon sanyiiwwan ogbarruu keessaa isa umrii dheeraa qabuudha. Umrii dheeraa qabaachuun isaa immoo yeroo adda addaatti faayidaa hedduu akka qabaatu isa taasisa. Walaloo keessatti yaada garmalee keessa keenya quququu, kan gammachuu yoo ta'e baay'ee gammachiisuu, gaddas yoo ta'e, kan baay'ee gaddisiisu ta'uusaa ibsuuf kan ooludha. Walaloon kunis malleen dubbiitti itti

bahuun barbaachisaadha. Kanumarraa ka'uun, faayidaa malleen dubbii walaloo armaan gadii keessatti haa ilaallu. Fakkeenyaaf:

Imimmaan dubartii

Akka sabiyyiitii

Osoo hinwaamin dhaqxii

ingaggeessin galtii

Imimmaan dhiiraa

Bishaan miti dhiigaa

Onneetu machaa'ee

Hadhooftuu diddigaa

Dubartiinis haadhaa

Haati garaa laaftii

Imimmaan calaltee

dhiira garaa raastii (Asafaa Tafarraa,2006)

Walaloo armaan olii kana keessatti malleen dubbii garaagaraa argachuun nidanda'ama. Isaaniis : nameessuu, arbeessuu, iddeessuufi akkasa kan jedhaman as keessatti nimul'atu jechuudha.(*Boqonnaa afur jalatti bal'inaan ibsamaniiru*)

2.6 Sakatta'a Qorannoowwan Walfakkii

Qorannoo tokko yeroo gaggeeffamu sakatta'a barruu walfakkii yookin qorannoo kanaan dura hojjetame waliin wal bira qabanii ilaaluun barbaachisaadha. Kunis hanqinaafi cimina qorannoo duraan tureefi kan amma hojjetamee walbira qabanii xiinxaluun yaada sirreeffama yookin yaadaa dabalataa kaa'udha. Kanumarraa ka'uun qoratichis qorannoo isaa kana keessatti qorannoo kanaan walfakkaatu sakatta'uun ciminaafi dadhabbina akkasumas yaada dabalataa kan qorannoo kana gabbisuu danda'an afur sakatta'uu danda'eera.

Isaaq qorannoo isaa (2003)mata-duree Sakatta'a Haala Fayyadama Sadoommii Kitaaba Walaloo Mootii Qubeefi Kumee kumaatamaa jedhu irratti kan xiyyeeffatuudha. Qorannoon kunis ulaagaa digirii jalqabaa guuttachuuf kan gaggeeffameedha. Kanumarraa ka'uun, qorannoo isaa kana kutaa afuritti addaan

qooduun qorateera. Boqonnaa duraa keessatti wantoonni jiran kanneen akka kaayyoo, ibsa rakkoo qoratamuu, faayidaa qorannichaa, daangaa qorannichaafi duubee qorannaa ibseera. Dhimmoonni kunneen qorannoo qorataan kun adeemsiseefi qorachaa jiruun walisa fakkeessa.

Boqonnaa ittaanu keessatti wantootni ibsaman kanneen akka sakatta'a barruu, maalummaa malleen dubbii, gosoota malleen dubbii sakkatta'a barruu fakkiiti. Boqonnaa sadaffaa keessatti immoo ibsa gabaabaa kitaabichaafi seeccaatii sadoommii yookiin malleen dubiiti. Boqonnaa afur jalatti dhimmoonni jiran immoo guduunfaa qoranniichaati.

Walumaagalatti, qabxiileen armaan olitti tarreeffaman keessaa kanneen boqonnaa tokkoofi lama keessatti argaman qorannoo koo waliin kan walfakkaatan yemmuu ta'an dhimmoonni boqonnaa sadiifi afur keessatti argaman wal haafakkaatan malee iddoon isaan itti ibsaman garaagarummaa kan qabaniidha.

Tafariin qorannoo isaa (2012) mata-duree Xiinxala Sadoommiiwwan Walaloo "Utuufi Mallii Maali" jedhu irratti kan xiyyeeffateedha. Qorannoon kun kan gaggeeffame ulaagaa digirii jalqabaa guuttachuuf kan gaggeeffame yoo ta'u, dhimmoota mala dubbiin walqabatuufi haala qaaccessa malleen dubbii kanaarratti kan wa-fakkaataniidha. Kanamalees, kaayyoon qorannoo kanaas qorannoo kana waliin kan walitti dhufaniidha. Garaagarummaan qorannoo kana lameen gidduutti mul'atu keessaa inni tokko duraa duubummaa qorannoon kun ittiin gaggeeffamaniidha. Akkasumas, Tafariin qorannoo isaa keessatti kutaalee afuritti qoodde kan qorate yemmuu ta'u, inni kun immoo kutaalee shanitti kan qoodameedha. Dalataanis jechoonni inni itti gargaaramaafi qorannoo kana keessatti jiran iddoo tokko tokkotti garaagarummaa niqabu jechuudha.

Gosaayeen qorannoo isaa (2010) mata-duree Xiinxala Akaakuu Sadoommii Mammaaksa Oromoo Haadhaafi Abbaa Godina Kibba Lixa Shawaa Aanaa Qarsaa Maallimaarratti kan gaggeeffameedha. Qorannoon kunis ulaagaa digirii jalqabaa guuttachuuf kan gaggeeffame yoo, ta'u qorannoon isaa kun qorannoo kana waliin wanti wal isaan fakkeessu akaakuu malleen dubbii, hiika isaanii

tarreessuun fakkeenya waliin dhiheessuudha. Kanamalees akkuma kaayyoosaa keessatti eere akaakuuwwan sadoommii tokko tokkoon kaasee xiinxaleera. Qorannoo Gosaayee keessatti wantoonni malleen dubbii keessatti dhimma tokkoagarsiisuuf dhihaatan walitti dhufeenya isaan dhimma sana waliin qaban addaan baasuun ibameera. Kanaafuu, qorannoon kun dhimmoota kanneen irratti walitti dhufeenya kan qabaniidha.

Garaagarummaan qorannoo kanaafi Gosaayee malleen dubbii mammaaksa keessaa fudhataman irratti kan xiyyeeffatu yoo ta'u, qorannoon kun immoo malleen dubbii walaloo keessaa fudhatamanirratti kan xiyyeeffatuudha.

Tolasaan qorannoo isaa (2012) mata-duree Xiinxala Fayyadama Sadoommii Kitaaba Waadaa Keessatti Argamanratti kan xiyyeeffatu yoo ta'u, qorannoon kunis sababni gaggeeffameef ulaagaa digirii jalqabaa guuttachuufi. Walitti dhufeenyi qorannoo kanaafi qorannoo Tolasaa dhimmoota malleen dubbiirratti xiyyeeffachuun isaa kan wal isaan fakkeessuudha. Karaa biraanis, hiika malleen dubbii kennamerratti garaagarummaan hinmul'atu. Tolasaan qorannoo isaa kana keessatti qorannoosaa kutaalee gurguddoo afuritti qoodee kan qorateedha. Qorannoon kun garuu kutaalee gurguddoo shan qaba. Akkasumas Tolasaan gosoota sadoommii akkaataa biraan kan addaan baasee qoodedha. Kanamalees kaayyoon qorannoo kanaa ifa miti. Sabani isaas kaayyoon gooroofi gooree addaan bahee waan hinteenyefi. Inni biraammoo malleen qorannichaas boqonnaa duraa keessatti kan ibsameedha.

Walumaagalatti qorannoowwan armaan olii kana keessatti hanqinoonni adda addaa mul'ataniiru. Isaan kunis akkaataa qorannoon tokko keessa darbuu qabu hunda guutanii kan dhihaatanii miti. Akkasumas kaayyoon isaaniifi gaaffileen bu'uuraa qorannichi deebiisuu nidanda'a jedhamee abdatamu saniin kan walsimatu miti. Kana jechuun iddoo hedduutti kaayyoon gooroofi gooreen osoo addaan hinbaafamin qorannoowwan kana keessatti galanii jiru. Haalli akkasii kun immoo qorannoon tokko kaayyoo qabatee ka'e san osoo galmaan hingahin karaatti hambisuu nidanda'a. Gama biraatiin immoo yaada hayyootaa kan afaan biroon barreeffaman akkuma jirutti gara Afaan Oromootti jijjiiruun akka yaada

hayyootichaatti fudhachuun bal'inaan kan mul'atuudha. Kanaafuu, dhimmoota akkanaa kun rakkoolee qorannoowwan kana keessatti kan argaman waan ta'aniif xiyyeeffannoo guddaan itti kennamuu qaba.

BOQONNAA SADI: MALA QORANNICHAA

3.1 Adeemsa Qorannichaa

Mataduree kana jalatti mala qorannichaa waliin walqabatan kanneen akka madda odeeffannoo, iddattoo, mala odeeffannoon ittiin qaacceffamu, mala odeeffannoowwan ittiin funaanaman, adeemsa qorannoofaa hammata

Akkuma boqonnaa 1^{ffaa} keessatti ibsametti xiyyeeffannoon qorannoo kanaa inni guddaan qaaccessa mallee dubbii ogwalaloo *Anaani'yaa* qaaccessuudha. Kanumarraa ka'uun, malleen dubbii ogwalaloo kana keessatti argaman kam faa akka ta'an addaan baasuun akkasumas waloona ogwalaloo kanaa keessatti malleen dubbii kamitti akka gargaarama addaan baasuun hiika isaan achi keessatti qaban xiinxaluuf nugargaara. Dhimmoota akkanaa qorachuuf ammoo qorannoo qulqulleeffattatti gargaaramuun gaarii ta'a.

Qorannoo dookumentii sakatta'uun walqabatu geggeessuuf qorannoo qulqulleeffataatti gargaaramuudha. Kanumarraa ka'uun, Dastaa (2013:33) Marietejjiefi Marieta (2001) wabeeffachuun yoo ibsu, "Qorannoo qulqullaa'inaa gaggeessuuf odeeffannoon kan funaannamu daawwannaa, afgaaffii, dookumentii sakatta'uufi meeshalee dhag-argee fayyadamuudha" jechuun ibse. Gosa qorannoo kanaa keessatti ragaaleen qorannoodhaaf funaanaman gabatee, giraafiifi kan biroon ibsamuu waan hindandeenyeef gosa qorannoo birootti gargaaramuun rakkisaa ta'uu nidanda'a. Kanaafuu, qorannoo gosa kanaatti gargaaramuun isaan kan biroorra filatamaadha.

Kana ka'umsa godhachuun qorannoo kana keessatti mala akkamtaatu dhimma itti bahame. Sababnisaatis mata-dureen qorannoo kanaa qaaccessa malleen dubbiiti. Malli akkamtaammoo qabiyyee qorannoorratti ibsa kennuun kan gaggeeffamu waan ta'eefi. Akkasumas malli funaansa ragaalee afgaaffii, daawannaafi sakatta'a dookumantiiti. Kunimmoo lakkoofsaan kan ibsamu osoo hin taane jechaan qaaccessuun waan ibsamuufi. Kanumaarraa ka'uun, qoratiichi mala qorannoo akkamtaafi mala ibsaatti fayyadamuun qorannoo kana gaggeesseera.

3.2 Saxaxa Qorannichaa

Kaayyoon qorannoo kanaa malleen dubbii qaaccessuudha. Kana gochuuf immoo qoratichi mala qorannoo akkamtaa fayyadame. Sababni isaatis odeeffannoo qorannoo kanaaf guurame lakkoofsan osoo hin taane jechaan ibsuun kan qaaccessame waan ta'eefi. Dabalatanis Dastaa (2002:20) "Qorannoon mala kanaan gaggeeffamu odeeffannoo argame mala iddatteessuun yookin mala ibsaatin dhiheessu" jedha. Qorannoo kana keessatti qoratichis mala kana kan fayyadameedha.

Gama biraatin qorannoo kana keessatti odeeffannoon argame gadi fageenyaan ragaan deeggaramuun kan xiinxalameedha. Addunyaa (2011:11) yaada kana yoo cimsu, "Ciminni qorannoo akkamtaa gaaffiiwwan akkam? Maalif? jedhan kaasuun gadi fageenyan xiinxaluurratti humna waan qabuuf, amanuufi hubannoo babal'isuuf haala mijeessuusaati," jedha. Kanuma ka'umsa godhachuun qoratichis mala akkamtaa fayyadamuun qorannoo kana kan gaggeessedha.

3.3 Madda Odeeffannoo

Maddi odeeffannoo qorannoo kanaa madda tokkoffaadha. Maddi ragaa tokkoffaa kunis kitaaba ogwalaloo *Anaan'yaa* jedhamuudha. Sababni kanaas, qorannoon kun kan raawwatamu qaacceessa malleen dubbii achi keessatti argaman irratti kan hundaa'u waan ta'eefi. Kanaafuu, maddi ragaa lammaffaa hinjiru jechuudha.

3.4 Mala Iddeessuu

Qorannoo geggeessuuf iddattoo filachuun barbaachisaadha. Iddattoon qorannoo keessatti bakka tokko qofatti otoo hintaane sadarkaa adda addaatti ilaalamee filatama. Flick (2002:61) yoo ibsu,

The issue of sampling emerges at different points in the research process. An interview study is connected to the decision about which persons to interview (case sampling)...Furthermore, it emerges with the decision about which of the interviews should be further treated i.e. transcribed and interpreted (material sampling). Finally, it arises when presenting the findings; which cases or parts of texts are best used to demonstrate the finding (presentation sampling).

Qorannoon tokko yemmuu geggeeffamu iddattoon namoota afgaaffiif dhihaatan ittiin filachuuf qofa kan itti fayyadamnu osoo hintaane bakka saditti gargaaramna. Jalqaba namoota odeeffannoo kennuu danda'antu filatama; Achiis wayita odeeffannoon funaaname hiikamuufi qaaceffamu itti fayyadamna. Ragaan qaaceffamee bu'aan qorannoo erga beekamee boodas firii qorannoo sanaa qaama dhimmichi ilaaluuf dhiheessuufi agarsiisuuf kamtu akka dhihaatu kan ittiin filatamuudha. Iddattoonis adeemsa kanaan kan filatamu yoo ta'u, innis jamaa qorannoon irratti geggeeffamu keessaa namoota filachuu jechuudha. Iddattoo filachuun kan barbaachiseef ammoo, yeroo, maallaqa, humna namaafi kanneen biroo qusachuuf jedhameeti.

3.4.1 Iddattoo Akkayyoo

Akkuma daangaa qorannoo jalatti ibsuuf yaalametti kan qorannoon kun ilaallatu hundarraa odeeffannoo guuruun bu'a-qabeessummaan isaa akka cimu beekkamaadha. Haata'uu malee, humna qorataa kanaatii ol ta'a. Kunis yeroo, baajata fi meeshalee barbaachisan gahaatti argachuu waan gaafatuufi. Kanaafuu, iddattoo fayyadamuun qorannoo tokko keessatti barbaachisaadha. Dhimmuma kana Berg (2001:32) yoo ibsu, "When developing purposive sample, researchers use their special knowledge or expertise about some group to select subjects who represent this population," jechuun yaadicha cimseera.

Gosa qorannoo akkamtaa baay'inaan gochaa, haalota yookin dhimmoota ibsuurratti waan xiyyeeffatuuf dhimmi iddattoo xiyyeeffannoo guddaa kan hinqabneedha. Kanas Kumar (2005:165) akkanatti ibsa "In qualitative research the issue of sampling has little significance as the main aim of most qualitative inquire is either explore or describe the diversity in situation phenomenon or issue" jedha.

Qoratichi qorannoo kana keessatti iddattoon dhimma itti bahe gosa iddatteessuu keessaa mit-carraadha. Kun kan ta'eef jamaa filatamaa keessaa iddattoo filachuuf carraa waan hinfayyadamneefi. Qorataanis gosa iddatteessuu mit-carraa keessaa tokko kan ta'e iddatteessuu akkayyootti dhimma baheera. Sababni kanaatis

iddattoon filataman qabiyyeefi kaayyoo qoratichaarratti deebistoota filachuu waan ta'eefi. Kanumaan walqabatee Dastaa (2013:132) Jupp (2006) wabeeffachuun akka armaan gadii kanaan ibse.

Purposive sampling a form of non-sampling in which decision concerning the individual to be include in sample are taken by a researcher, based up on a variety of criteria which may include specialist knowledge of the research issue or capacity and willingness to participate in the research.

Yaada kanarra kan hubatamu, iddatteessun akkayyoo gosa iddatteessuu miti-carraa keessaa tokko akka ta'eefi kanneen qorannicharratti hirmaachuu qaban qabiyyee garaagaraati. Fakkeenyaaf hirmaachisuurratti hundaa'un qoratichaan kan murtaa'u ta'uu hubanna. Kanumaarratti hundaa'un qoratichi qorannoosaa kana keessattii gosa mit-carraa kan ta'e mala iddatteessuu akkayyoo fayyadamee kan qorannoo kana gaggeessedha. Sababni kana fayyadameef qorannoo kana hunda caalaa kallattiin galmaan nigaha jedhee waan amaneeffii.

3.5 Mala Odeeffannoon Ittiin Funaanaman

Qorannoon qulqullaa'inaa dhugaa hawaasa tokko keessa jiru bira ga'uuf mala funaansa odeeffannoo adda addaatti gargaaramuu danda'a. Fakkeenyaaf, qorataan wantoota garaagaraa haala adda addaatiin walitti qabatee odeeffannoo funaannachuu nidanda'a Haaluma kanaan odeeffannoon sakatta'a dookumentii haala kanaan qaaceffamee dhihaateera.

3.5.1 Sakatta'a Dookumentii

Sakatta'a dookumentii jechuun adeemsa qorannoo tokko gaggeessuu keessatti tooftaa qorannoo san fudhatamummaafi dhugummaa isaa mirkaaneessuuf kitaaba, galmeefi bareeffaamtoota bifa adda addaatiin taa'an qaaceessuun ciminaafi hanqina qabiyyee isaanii ibsuuf kan gargaarudha. Yaaduma olii kana deeggaruun Dastaa (2011:131) yoo ibsu, "Barreeffamoonni akka odeeffannoo qorannootitti nama fayyadan hedduutu jira. Isaan keessaa kanneen akka waraqaa ragaa , kitaabota, xalayaa, nagahee, ajandaa, qaboo yaa'ii, barreeffama murtii, yaadannoofi kanneen kana fakkaatan ta'uu danda'u" jechuun ibseera.

Gama biraatiin immoo akkaataa kamiin odeeffannoon funaannamuu akka qabu addaan baasuun barbaachiisaadha. Inni kunis odeeffannoo funaannamu kanas bifa jechaan funaannamuu qaba. Kanumarraa ka'uun odeeffannoon funnaannamu kunis mala al-lakkaafsatti yookin jechatti gargaaramuun kan ragaan qorannoo ittiin funaannamuudha.

3.6 Adeemsa Qaacceessa Ragaalee

Qorannoo kana keessatti karaan ragaaleen qoraannoo itti qaacceessaman, karaa tokkooni. Kunis mala sakatta'adookumentiti. Kunis jalqaba kitaaba walaloo *Anaani'yaa* keessatti malleen dubbii argaman addaan baasuudha. Sababni isaatis, qorannoon kun irraa caalaa kaallattiin kan irratti xiyyeeffatu isa kana waan ta'eefi. Kanamalees, odeeffannoo funaanuuf malli funaansa odeeffannoo qorataan itti gargaarame sakatta'a dookumeentiiti.

3.7 Malleen Qaacceessa Ragaalee

Qorannoon tokko yeroo adeemsifamu malleen qaacceessa ragaa niqaba. Malleen kunis mala akkamtaafi mala ammamtaati. Qoratichis qorannoo mata dureen isaa qaaccessa itti fayadama malleen dubbii ogwalaloo *Anaani'yaa* keessatti kan jedhudha. Qorannoo kana gaggeessuuf qoratichi mala akkamtaatti dhimma baheera. Sababnisaas ragaaleen funaanaman malleen dubbii ogwalaloo kanaa jechaan ibsa kennuun kan qaacceeffamaniidha. Mala qaaccessa ragaalee jechuun, ragaalee funaannaman sanarratti hundaa'uun kan qoratichi argannoosaa itti mirkanessuun mul'isuudha. Mala qaaccessa ragaalee qoraannoon tokko ittiin gaggeeffamuu keessaa, mala ammamtaafi mala akkamtaa jedhamuun bakka lamaatti qoodamuu. Qoratichis qorannoo isaa kana adeemsisuuf mala inni dhimma bahe mala akkamtaati jechuudha.

BOQONNAA AFUR: QAACCESSA ODEEFFANNOO

Boqonnaa kana jalatti malleen dubbii kitaaba walaloo *Anaan'yaa* jedhamu keessatti argaman tokko tokkoon gosaafi fakkeenya isaanii waliin qaacceffamaniiru. Isaanis armaan gaditti bal'inaan ibsamaniiru.

4.1 Qaaccessa Mitihee /Eemitii/

Gosti mala dubbii kanaa yaada lama kan eeyyee yookin miti jedhaman kan of keessaa qabuudha. Kana jechuun yaadni sun eeyyee yookin miti jennee xumuruu kan dandeenyudha. Kanumarraa ka'uun ogwalaloo *Anaan'yaa* keessatti malleen dubbii gosa kanaa fakkeenya isaa waliin armaan gadii kanaan qaacceffamaniiru.

Fkn 1.

.....
ilillii naa cirtaa
akkan hinjiitofneef
an sii jira jetta
harkuu naa elmita
silga na wagaataa
..... (fuula 21-22)

Walaloon armaan olii kun ogwalaloo *Anaan'yaa* keessaa 'Lolittaa' jedhurraa fudhatame. Walaloo kana keessatti jechoonni hiika faallaa waliif qaban galaniiru. Isaanis:harkuu naa elmitaa, silga na wagaataa kan jedhaniidha. Harkuu jechuun sa'a jabbiin jalaa duuteefi aannan hinqaneedha. Haata'umalee aannan kan elmamu sa'a ameessa. Akkasumas silgi immoo sa'a reeffu dhalte tokkorraa aannan argamuudha. Kanaafuu, walaon malleen dubbii keessaa mitiheetti akka gargaarame hubachuun kan danda'amuudha.

Fkn 2.

.....
tulluu qarree bahuuf

dura qilee bu'uu?
fittionnayyoo kiyyoo baasuuf
leenjii lubbuu lubaa
shan dhaqee shan labuu?
.....(*fuula 25-26*)

Walaloon kun mata-duree 'Lolittaa' jedhu jalaa fudhatame. Qarree bahuufi qilee bu'uun haala jruufi jireenya hawaasa keessatti bu'aa bahii jireenyaa ibsuuf kan galaniidha. Kana jechuun akkuma namni tokko ifaajee jireenya fooyya'aa jiraachuu nidanda'a. Garuu, ifaajeen isaanii yemmuu galma isaan barbaadan san gahuu didu as keessatti hubachuu nidandeenya. Kunis yaada kana keessatti dubbii eeyyee jedhuun eegalamee miti kan jedhuun goolabamuu isaatu hubatama.

Kanaafuu, walaloo kana keessatti walaan kun eemitiitti fayyadameera. Kunis dhimmoota kana lamaan wal-bira qabuun dhaamsa isaa karaa dubbistoonni kitaabichaa yaadasaa karaa dhoksaa ta'een akka hubataniif kan itti gargaarameedha. Kana jechuun namni tokko jiruufi jireenya isaa keessatti iddoo yaade tokko gahuuf sadarkaalee adda addaa keessa yemmuu darbu, rakkooleen garaagaraa akka isaan muudatan kan ibsudha. Kanaafuu, bu'aa bahii jireenyaa keessatti dhalli namaa rakkoolee kanneen dabarsuun bakka yaade san akka gahuu danda'u kan ibsuudha.

Fkn 3.

.....
qaalaa buunee baanee
qalbiit' wargama
gaaddidduu keet' fagoo
liphii liphii argama
.....(*fuula 28*)

Asiin olitti walaloon argamu kun ogwalaloo *Anaan'yaa* keessaatti 'Lolittaa' jalaa kan fudhatame yoo ta'u, yaadota lama kan waliif faallaa ta'an lama kan of keessaa qabuudha. Yaadni lamaan kunis: 'qaalaa buunee baanee' kan jedhuudha. Yaada

kanarraa hubachuun kan danda'amu waliin dubbii namoota lama gidduutti taasifamaa jiru kana keessatti yemmuu isaan yaadaan fagaatanii haala jireenya addunyaa kanaa ilaalan kan agarruudha. Kunis dhamaatii guddaa kan taasisaniifi waan humni isaanii heyyamuuf carraaquu isaanis kan hubannuudha.

Karaa biraatiin, bu'aa bahii hedduu keessatti jireenya moo'achuuf oliif gadi ifaajuu isaanii hubachuun kan danda'amu yoo ta'ellee yaada jalqabaarratti eeyyee kan jedhu yemmuu argannu isa itti aanu keessatti immoo miti kan jedhutu dhufa. Yaadni kunis namoonni kun lamaan iyyaafannoo hedduu keessatti osoo wal barbaadanii qaamaan wal arganii rakkoo isaanii waliin mari'achuu akka hindandeenye yaada walaloo kanarraa hubachuun nidanda'ama.

Haasawa yookin barreeffama tokko keessatti immoo yaada faallaa waliif qabanitti gargaaramuun malleen dubbii keessaa mitihee yookin eemitiitti gargaaramuu agarsiisa. Kanumarraa ka'uun, walaloo kana keessattis eemiti argachuun nidanda'ama. Waloon kunis adeemsa jireenyaa keessatti akka dhalli namaa muudannoo adda addaa keessa darbuufi isa kana injifachuufis carraaqqii guddaa gochuun akka barbaachisaa akka ta'e agarsiisuuf isa kanatti kan dhimmameedha.

Fkn 4.

.....
loli, utuu an si hinargin
qotee dilbii hinaglchuu
fuudhellee ilma hindhalchuu
kunoo! ganna, bonaa !
kuunnoo! bonaa, gannaa!
.....(fuula 31)

Barruu asiin olii kun mata duree 'Lolittaa' keessaa kan fudhatameedha. Walaloo armaan olii kana keessatti yaadni qotuufi dilbii galchuu, fuudhuufi dhalchuu akkasumas bonaafi ganni yaada hiika faallaa waliif kan qabaniidha. Kana jechuun namni tokko yoo qote oomisha gaarii oomishuun callaa oomishata. Callaa gaarii

oomishuun immoo akka inni beela ba'ee midhaan sun dilbii ta'ee yeroo dheeraa akka taa'uuf gargaara. Yaadni kunis yaada eeyyee jedhuun eegalame. Kunis yaada qotuu jedhu yemmuu ta'u, inni lammaffaan immoo dilbii hingalchu kan jedhuudha. Hima kana keessatti qotuun eeyyee kan jedhu yemmuu ta'u, dilbii hingachu kan jedhuudha. Kanaafuu, namni tokko qotuun dilbii galchuu waan danda'uuf mala dubbii eemitii kan of keessaa qabuudha.

Gama biraanis namni tokko yoo fuudhe yookin heerumte taanan ilmaan horachuun isaanii waan hinhafne. Inni kunis yaada eeyyeen eegalamee mitii xumuramu of keessaa qaba. Kana jechuun dhalli namaa erga gaa'ela godhatanii booda ilmaan horuun waan walnama gaafachiisuu miti. Waliin dubbii namoonni waliin taasisan keessatti namni tokko yemmuu yaada fuudhullee ilmaan hingodhadhu jedhu fuudhuun isaa eeyyee yemmuu ta'u ilmaan hingodhadhu kan jedhu immoo mitii ta'a. Kanumarraa ka'uun, malli dubbii walaloo kana keessatti argamu eemitii ta'a jechuudha.

Bonaafi Ganni waqtiileedha. Akuma beekkamu bonni waqtii gogiinsi hammaatu yoo ta'u, ganni immoo waqtii roobaati. Ganni dhoqqee, roobaafi bishaan qaba. Bonni immoo awwaaraafi gogiinsa qaba. Yaadni waloona kun as keessatti gargaame kunis yaada lama kan qabuudha. Yaadonni kunis mitiif eeyyee jedhamuun kan dubbatamaniidha. Kana jechuun Bonni akka waan rooba qabuutti kan dubbatamu mitii yemmuu ta'u, Gannis rooba kan qabu waan ta'eef yaada eeyyee jedhu of keessaa qaba. Sababuma kanaan malli dubbii as keessatti argamu mitihee ta'a. Walumaagalatti waloona kunis dhimmoota akkanaa walbira qabuun walaloo isaa keessatti dhimma itti baheera. Kunis dhaamsa tokko akkaataa dhoksaa ta'een dubbistoota biraan gahuuf kan tajaajiluudha.

Fkn 5.

abjuun du'uun
quufa jennaan
garaa duwwaa
diinqa darbeen

eda abjuu koon

du'een bule

biyyi ba'ee

boo'aa oolee

.....(*fuula 35*)

Walaloon gubbaatti eerame kun ogwaloo *Anaan'yaa* keessaa 'Abjuun Du'uun' kan jedhurraa waraabbame. Isa kana keessatti yaada lama kan waliif ta'an argachuun nidanda'ama. Isaaniis abjuun du'uun kan jiru yoo ta'u, abjuun du'uun immoo quufa jechuun soba ta'uusaati. Kanuma bu'uura godhachuun yaada eeyyee jennee eegalluufi dhumarratti immoo lakkii jennee xumurru argachuu nidandeenya. Kanaafuu malli dubbii as keessatti argachuu dandeenyu eemitiidha.

Haata'u malee, walaloo kana keessatti du'aafi jireenya, akkasumas quufaafi beela argachuun nidanda'ama. Akkaataa dhugeeffannoo Oromootti abjuun hiika mataasaa qaba. Fakeenyaaf, osoo namni tokko abjuun du'eera ta'e guyyaa sana namichi sun akka waan quufee buleetti ilaalama. Kunis sammuu dhala namaa waan tokko kallattii biraatti akka hinfudhanneef hawaasichi abjuuf hiika faallaa akka kennu hubachuun nidanda'ama. Dhugeeffannoon kunis hawaasa tokkoorraa gara hawaasa biraatti adda addummaa qabaachuu waan danda'uuf kallattii tokko qofaan ilaaluun barbaachisaa miti.

Kanamalees, namni kun osoo hinnyaatin garaa duwwaa hirriibaaf akka diinqa seene hubachuun nidanda'ama. Garuu, namoonni inni du'e jedhanii yemmuu boo'aa oolaniifi bulan nimul'ata. Kanaafuu, jechoonni as keessatti mul'atan kun waliif hiika faallaa qabaatanis ergaa walaloo kanaa dabarsuuf shoora guddaa taphatu. Kanumarraa ka'uun, walaonis dhugeeffannoo hawaasichaa bu'uura godhachuun abjuun du'uun jireenya akka ta'eefi namni nyaatee dhugee akka inni gammachuun bule ibsuuf malleen dubbii keessaa eemitiitti gargaarameera.

Fkn 6.

utaal takaallaa keen

bookkis cancala keen

boossus wajjin boonya!
boontus waliin boonnaa!
burraaqi gaadii keen
geerar cancala keen
kufis gangaladhu
du'iis lam' dhaladhu
.....(*fuula 38*)

Walaloo olii kana keessatti jechoonni akka utaaluu fi takaallaa, cancalaafi geeraruu, bookkisuufi cancala akkasumas du'uufi lama dhalachuu jedhaman kan argamaniidha. Yaaadni walaloo kana keessatti argamu yaada waliif faallaa ta'aniidha. Fakkeenyaaf yaada utaaluu fi sakaallaa jedhu kana lameen yemmuu ilaallu utaaluu kan danda'amu yoo ta'u, namni tokko sakaalamee utaaluu akka hindandeenye hubachuun nidanda'ama. Isa kana keessatti namni tokko osoo miila isaa hidhamee utaaluu dhiisi bakka jiruyyuu foqoquun rakkisaadha Kanurraa ka'uun, yaada kana eeyyeen eegallee lakkiin kan goolabamu waan ta'eef malli dubbii as keessatti argamu eemitii ta'a jechuudha.

Akkasumsa namni tokko cancalamee geeraruu dhiisii sagalee tokkooyyuu dhageessisuun waan hinyaadamne. Kana jechuun akkuma beekkamu bookkisuun sagalee ol kaasuun akka iddoo fagootti dhagamuuf iyyuudha. Walaloo kana keessatti garuu namni tokko cancalamee osoo jiruu akka sagalee isaa ol kaasuun bookkisuu akka danda'u hubachuun nidanda'ama. Haata'u malee, yaadni kunis yaada eeyyeen jalqabamee dhumarratti mormii qabuun xumrama. Inni kunis malli dubbii eemitii jiraachuu isaatu mul'ata.

Inni ittaanu immoo du'uufi lama dhalachuudha. Uumamni addunyaa kanarra jiraatu tokko duunan deebi'anii lammata dhalachuun hinjiru. Dhimmoonni kun lameen immoo walaloo kana keessatti galanii jiru. Yaadni kunis mormiin eegalamme eeyyeen kan xumuramuudha. Kana jechuun dhalli namaa du'uun dhugaa ta'us lama dhalachuun waan gaarii argachuu kan jedhu waan bakka bu'uu danda'uuf malli dubbii kunis mitihee ta'a jechuudha.

Walumaagalatti waalaloo kana keessatti yaadonni waliif hiika faallaa bal'inaan kan mul'ataniidha. Kanaafuu, walaloo kana keessatti waloona akkaataa kanaan jiruufi jireenya hawaasaa keessatti dhalli namaa bilisummaa akka hinarganne kan godhan akka ta'e ibsuuf kan itti fayyadameedha. Akkasumas uummanni haala akkanaa keessa jiru dhimmoota kanaaf fala akka barbaaduufi dhiibbaa inni isaanirratti fidu agarsiisuuf mitiheetti dhimma baheera.

Fkn 7.

.....
qoraan kaabbarraa hincabsani
baala kaabbarraa hinkutatin
jiifuu muka Araaraati.
funyaan sagaliin margee
biyyoo alala nyaate
du'ee ka'ee of argeeti
 (fuula 65)

Walaloon kun ogwalaloo *Anaan'yaa* keessaa 'Anaaf Saafoo' jedhurraa kutame. Barruu olii keessatti jechoonni du'uufi ka'uu eeramaniiru. Yaadonni kun lameen waliif hiika faallaati. Haata'u malee dhimmoonni kun lameen dhalli namaa jiruu isaa injifachuuf yemmuu oliifi gadi fiigu agarsiisuuf kan galaniidha. Isa kana keessattis namni tokko yemmuu waan keessa darbe tokko isa biraaf himu du'een of arge yemmuu jedhu akkamitti namni tokko du'ee ka'ee of arga jechuun gaaffii kaasuu nidanda'a. Kunis rakkoon inni keessa darbe sun baay'ee ulfaataa ta'uu isaafi obsa guddaa kan barbaadu akka ta'e ibsuuf kan dhimma itti baheedha. Kanaafuu, yaadni kun lakkiin eegalamee eeyyeen kan xumuramu waan ta'eef, malli dubbii as keessatti argamus mitheedha.

Gama biraan immoo, wanti tokko uumama isaatin nidu'a. Kunis waan uumaan lubbu-qabeeyyii addunyaa kanarra jiraataniif kenneedha. Garuu, lubbu-qabeeyyiin tokko erga du'ee booda ka'ee jireenya gar-biraa hinjiraatu. Kunis seera uumamati. Haata'u malee, waloona du'uufi du'uurraa ka'uun akka waan danda'amuutti

ibseera. Namni tokko jiruufi jireenya isaa keessatti rakkoon yoo isa muudate gidiraa inni keessa darbe sana agarsiisuuf jecha namni sun akka du'ee ka'etti yemmuu haasa'amu hawaasa keessatti nimul'ata. Kanaafuu, walaan kunis dhimma kanatti gargaarameera. Malleen dubbii keessaa immoo kan yaadota waliif faallaa ta'aniifi wal-gitan ibsuuf tajaajilu keessaa inni tokko mitihee yookin eemitii waan ta'eef, isa kanatti gargaaramuun kan mul'atuudha.

Fkn 8.

.....
bidiruu warra durii
warra fayyaa awwaalamee
jiraatti wallaalamee
bidiruu rirmi nyaate
gogaa-jiidhaa ruuqamee
..... (Fuula 66)

Yaadonni walaloo armaan olii keessatti argaman kanneen akka fayyaa awwaalamuufi gogaa-jiidhaa jedhamaniidha. Yaadni fayyaa awwaalamuu jedhu kun waan lama of keessaa qaba. Kunis yaada fayyaafi awwaalamuu jedhuudha. Akka hawaasa Oromootti namni tokko fayyaa awwaalame yemmuu jedhu inni tokko fayyaa nama awwaaluun nidanda'amaa? jedhee mormii kaasuu nidanda'a. Garuu akka yaada kanaatti namni jiraa awwaalame jechuun jireenya isaa keessatti rakkoon irra gahuu isaa ibsuuf kan itti gargaaramuudha. Kanaafuu, yaadni kun mitiin eegalamee eeyyee jechuun kan xumaramuudha. Qabatuma kanaan malli dubbii as keessatti argamus mitiheedha.

Kanatti aansuun, wanti jiidhaan aadaa Oromoo keessatti iddoo gaarii yemmuu qabu, wanti gogaan immoo bakka akka hinqabne ibsuunis nidanda'ama. Kanaafuu, jiini hawaasa keenya biratti gaarii ta'uu isaa ibsuuf jecha dhimmoota kana karaa iccitii qabuun barreessanii dubbistoota biraan gahuun cimina barreessaa kan gaafatuudha. Kanumarraa ka'uun, dhiimmoonni asitti ka'an kun

wantoota waliif faallaa walbira fiduun kan itti gargaaraman waan ta'eef malleen dubbii eemitii gargaameera.

Fkn 9

.....
namni ilaalu raacha na se'a
dhuguman raacha
dhibameen du'a miliquufloo'a
fayyaan billaacha!
galaana an' jiru diilalla- o'a
kan na adamsu naacha gurraacha
.....(fuula 69)

Walaloo kanaan olii keessatti jechoonni dilallaafi o'aa jedhaman ni'argamu. Walaloo kana keessatti namni kun akka nama galaana keessa jiraatutti of ibsa. Galaanuma kana keessatti haalli tempireecharaa ho'aafi diilallaa ta'uusaas nihima. Haata'u malee, galaanni hammumma fedheeyyuu osoo ta'ee niqorra malee hin'oo'u. Jireenyi bishaan keessaas akkuma isa dachee irraa waan hoo'uufi qabbanaa'u fakkaata. Dhugaan jiru garuu akkas miti. Keessattuu galaanni guddaan cabbaa'ee cabbii uuma malee oo'ee kan namni keessa jiraatuu miti. Kanarra ka'uun, barreessaan jechoota waliif faallaa ta'an kana lamaan wal-bira qabuun dubbii qolaa kanatti gargaaramuun yaada isaa dubbistootaaf qoodeera. Kunis wanti inni ibsu jireenyi addunyaa kanaa guyyaadhaa guyyaatti kan jijjiiramuufi nama tokkottitolee yemmuu inni waan fedhe godhu kaanimmoo, waan nyaatuufi dhugee bulu dhabee akkasumas bakka jiraatu dhabu biyyattii kana keessa jiraachuu isaanii ibsuuf mala dubbii kanatti gargaaramuu danda'eera.

Fkn 10.

.....
bokkaa dhahaa roobu

duumessa gurraachaan
aduu boosoon deemuu
kan caamsaan dhoqqeessu
yandoon afraasaa caamu
.....(*fuula 88*)

Barruu armaan olii kana keessatti keessatti dhimmoonni ka'an nijiru. Walaloon armaan olii kunis walaloo *Anaan'yaa* keessatti mata-duree xiqqaa 'Sammuuf Dr. Namoo' jedhu keessaa kutamee kan fudhatameedha. Isaanis jechoota qofa osoo hintaane gaalee waliif faallaa ta'an dhihaatanii jiru. Kunis seeraa uumamaa keessatti waqtiileen martinuu amala ittiin beekkaman kan qabaniidha. Fakkeenyaaf, Caamsaan waqtii roobni hinjiree yoo tahu, Afraasaan immoo wayitii roobni roobudha. Garuu, yaada walaloo armaan olii kana keessatti seerri uumamaa kun kan dhabame ta'uu isaatu mul'ata. Kunis Caamsaan roobee yemmuu lafa dhoqqeessuufi Afraasaan immoo awwaaraan kan kan nama dhukkeessudha.

Yaada kanarraa wanti hubatamu, wantoonni kun kan yeroosaanii eeggachuu dhiisuun yeroo malee dhufuun isaanii kunis seera uumamaa akka diigan kan hubatamuudha. Kunis kan agarsiisu hawaasa Oromoo biratti safuufi duudhaan bakka guddaa kan qabuudha. Kana jechuun safuun immoo seera waaqaf lafaati. Safuun yoo kan cabu ta'e Uuman fuula waan namarraa deeffatuuf seerri uumamas akkasuma waan jijjiiramuuf barreessaan kunis yeroo ammaa kana safuun hawaasichaa sababoota adda addaa irraa kan ka'e badaa dhufuusaa agarsiisuuf kan walaloosaa keessatti dhimma itti baheera. Kanaafuu walaan kunis seera uumamaa kana komachuuf dhimmoota kana kan fayyadameedha. Kanamalees akka ddubbisaan yaada kana irratti xiyyeeffatuuf dubbii qolaa kanatti kan dhimma baheedha.

Fkn 11.

ahaa edaa abjuun koo mirkana
ifuudhaaf dimimmisa

seerri uumamaa akkanaa
dhowuudhaaf malaa kuusaa
xaliilatuuf boora'aa
bobboora'eetu ciisa (fuula 95)

Mata-dureen walaloo kanaa ‘Sammuuf Dr. Namoo’ keessaa kan fudhatameedha. Yaada walaloo armaan olii kanarraa kan hubatamu yaadonni akka ifuufi dimmimmisuu akkasumas xaliilatuufi boora’uu waliif faallaa ta’uu isaanii hubanna. Kana jechuun immoo ifuufi dimimmisuun jechoota waliin deeman ta’anii kan yaada kana keessatti wantoonni waliif faallaa ta’an lama jiraachuunis nimul’ata.

Dhimmoonni armaan olii kunis yaadota adda addaa kaasuu nidanda’a. Kana jechuun ifuuf dimmimmisa moo dimimmiseet ifa kan jedhu kaasuun nidanda’ama. Innis deebii eeyyee yookin lakkii jedhamaniin deebii kennuun nidanda’ama. Kanaafuu eemitiifi mithee argachuun nidanda’ama. Kanumarraa ka’uun, dhalli namaa adeemsa jiruufi mjireenya isaa keessatti rakkoolee isa muudatan tokko keessaa bahuuf obsa qabaachuu akka qabu agarsiisuuf jechoota kana wal-bira qabuun kan itti gargaarameedha. Walumaagalatti jechoonni kun namni tokko rakkoo tokko keessa darbuuf obsa qabaachuun barbaachisaa akka ta’e hubachiisuuf malleen dubbii keessaa mitheetti gargaarameera.

Fkn 12.

.....
dhugaadha dhugaas miti
dhugaa soba fakkaatu
soba dhugaa ulfaa’ee
lakkuu dhaluuf miixatu
..... (fuula 103)

Walaloo armaan olii kana keessatti yaada waliif faallaa ta’an galanii jiru. Fakkeenyaaf ‘dhugaadha’ ‘dhugaas miti’, ‘soba dhugaa fakkaatu’ jedhamuufi ‘soba dhugaa ulfaa’e’ jedhaman achi keessatti ni’argamu. Jechoota kana keessaa

dhugaafi dhugaa miti kan jedhamu kun guutumaan guututti waliif faallaa ta'uu isaanitu hubatama. Yaada kana keessatti wanti dubbatamu sun dhugaa yookin soba ta'uun isaa waan addaan bahee miti. Akkasumas sobni dhugaa fakkaatu hinjiru. Kanaafuu, yaada lakkii jedhuun eegalee eeyyeen waan xumuramuuf malli dubbii kunis mitihee ta'a.

Kanamalees, sobni dhugaa ulfaa'ee lakkuu dhaluu hindanda'u. Garuu yeroo hedduu qaamni tokko isa bituuf yookin bulchuuf waan hinjirre tokko akka jirutti fudhachuun kan jiru tokko immoo akka waan hinjirreetti fudhachuun siyaasa biyya kanaa keessatti bal'inaan kan mul'ataniidha. Sababuma kanaaf walaloo kana keessatti haalli akkanaa kun jiraachuusaa agarsiisuuf kan barreeffameedha. Kanaafuu, dhimmoonni walaloo kana keessatti barreessaan itti gargaarame kunis malleen dubbii keessaa mitihee ta'uu isaa hubachuun kan nama rakkisuu miti.

Fkn 13.

.....
roobiin,
dhiqatee, dibatee hinqullaa'u
dhiqatee qullaa'ee
dhaqee dhoqqee hallata.
.....(*fuula 120*)

Walaloon asiin olii ogwalaloo *Anaan'yaa* keessaa mata duree 'Sammuuf Dr. Namoo' jedhu keessatti argama. Yaadonni walaloo armaan olii keessatti waloon itti gargaarame keessaa kan akka 'dhiqachuufi 'hinqulqullaa'u' jedhaman isaan tokko. Akkuma beekamu wanti tokko kan dhiqatu yoo ta'e qulqullaa'uun isaa waan hafuu miti. Garuu, walaloo kana keessatti kan dhiqate qulqullaa'uu akka hindandeenye hubachuun nidanda'ama.

Walaloo kana keessatti namni waadaa uummtaafi hiriyya nyaate tokko yoomuu seenaan waan hamaan malee waan gaariin akka isa hinyaadanne kan agarsiisuudha. Kana jechuun seenaa hamaa hawaasa ofii keessatti hojjetaniis dhiifama gaafachuun qulqullaa'uun uummanni dhiifama akka hingooneef

hubachuun nidanda'ma. Gama biraatiin immoo ergaa guddaan mala dubbii kanaas namni tokko bakka hinbarbaachisne tokkotti argamuun barbaachisaa akka hintaane hubachuun nidanda'ama. Kanaafuu, malleen dubbii kunis yaaduma akkanaa dabarsuuf kan gargaaru ta'uun kan hubatamuudha.

4.2 Qaaccessa Akkasaa

Akkasaan wantoota lama walbira qabuun kan waldormsiisudha. Kanumarraa ka'uun ogwalaloo kana keessatti akkasaan haala kamiin akka jiru qaaccessa isaa waliin haa'ilaallu.

4.2 1. Qaaccessa Akkasaa Warreen 'Akka' Waliin Ibsaman

Fkn 1.

.....

ofirraa naannayaa

akka warra Heellaa

kun madda kun eela

akka warra nikaayaa

kun heera kun seeraa (fuula 24)

Walaloon armaan olii kun walaloo *Anaan'yaa* keessatti mata-duree xiqqaa 'Lolittaa' jedhu keessaa kan kutamee fudhatameedha. Walaloo asiin olii kana keessatti wantoonni waldorgoman nijiru. Kunis jecha 'akka' jedhamutti gargaaramuun wantoota kana kan waldorgoomsiisudha. Isaan kunis akka warra Heellaafi akka warra nikaayaa' kan jedhaman as keessatti kan agamaniidha. Kanumarraa ka'uun, walaan kunis dhimmoota kana waldorgomssiisuun malleen dubbii keessaa akkasaatti tajaajilameera.

Fkn 2.

.....

akkasan ta'e

akka ati taatu

jilbaan daa'ime_
qalbii dhifamee
akkasan ta'e
akka ati taatu
yoon cancelame
akka kana
(fuula 36)

Matadureen walaloo kanaa 'Anuu'' jedhu jalaa fudhatame. Walaloo armaan olii keessatti yemmuu namoonni lama waliin dubbatan hubachuun nidanda'ama. Kunis namni tokko kan biroo waliin waan inni ta'eefi kan namni biroo ta'e walbiraqabuun akkasin ta'e jechuun itti hima. Kanamlees, rakkoon isarra gahe kan isa biroo waliin akka walmadaalu lafa kaa'a. Kanamalees, rakkoon yookin dhiibbaan isairra gahe akka nama biraarra gahe addaan baasuun kan isa biroo waliin yemmuu dorgomsiisu kan mul'atuudha. Kanaafuu , akkasaan wantoota kana lameen walmadaalchisuun kan dhiheessuudha.

Fkn 3

.....
hinka'u nan foqoqa
akka gad-deebii mucaa
hinfiigu nan munyuuqa
akka dullacha qocaa
takkaa immoo naan fooggala
akka waatii gurguddoo
amma immoo narraa gala
akka michii maanguddoo
maalan godha guddaa 'saa
 (fuula 37)

Walaloon armaan olii kun ogwaloo *Anaan'yaa* keessaa mata-duree 'Geeraruu' jalaa waraabbame. Yaada walaloo armaan olii kana keessatti akkasaan iddoo adda

addaatti galeera. Kanas mirkaneessuu kan dandeenyu walaloo kana keessatti jechi ‘akka’jedhu iddoo adda addaatti galeera. Akkuma duraan ibsametti, wantoota lama walbira qabuun akka waldorgomsiisu ibsameera. Walaloo kana keessatti ‘akka gad-deebii mucaa,’akka, dullacha qocaa, akka waatii gurguddoo, akka michii maanguddoo’ kan jedhamanitti dhimma bahameera.

Fakkeenyaaf ‘akka gad-deebii mucaa’ yeroo jedhu namichi sun akka inni ijoollee xiqqoo waliin akkaataa deemsasaa waldorgomsiisutu mul’ata. Gama biraan immoo akka qocaa dullachaa yemmuu jedhu baay’ee fiiguu akka hindandeenyeefi qocaa waliin tokko ta’uusaa kan ibsuudha. Inni biroon immoo, amma narraa galaa akka michii maanguddoo kan jedhuudha. Kunis amala isaafi michii maanguddoo walbira qabuun kan waldogomsiisudha. Kanaafuu, malleen dubbii keessaa akkasaan bal’inaan kan mul’atuudha.

Fkn 4.

.....
mi’aawaa akka dammaa
qoree qabaatullee
lixee hindhiigsu namaa
akka hidda arangamaa.
.....(fuula 42)

Walaloon armaan olii mata-duree ‘Hudduun hidda kanaa’ jedhu keessaa kan kutameedha. Barreessaan walaloo kanaa wantoota lama waldorgomsiisa. Isaanis hiddaafi damma akkasumas hidda arangamaafi qoree kan waldomsiisudha. Kana jechuun hiddi mukichaa akka dammaati mi’aawuufi qoreen sun akka hidda arangamaatti nama hinwaraanne ta’uusaa kan nu hubachiisuudha. Kanaafuu, waloon malleen dubbii kanatti akka tajaajilame hubachuun kan nama rakkisuu miti.

Fkn 5.

.....
yoo akka ati jettu
obsaat' dhuga ta'e
aanan sa'a goromsaa
sabbartiidhaan eegna
qabee qoraafannaa
habuubbii dhuubbannaa
guyyaan'saa? (fuula 43)

Matadureen walaloo armaan olii kanaa 'Lakkii warqiin harkaa qaban' kan jedhuudha. Barruu armaan olii keessatti waliin dubbii namoonni lama waliin taasisan argachuun nidanda'ama. Kunis sababa malee miti. Namni tokko yemmuu isa biroo sanaaf deebii kennu 'yoo akka ati jettu' jechuun yaada isaafi kan nama biroo san wal-bira qabuun kan waldorgomsiiisudha. Kanaafuu, malli dubbii walaloo kana keessatti argamu akkasaa ta'uusaa hubanna.

Fkn 6.

Imimmaan dubartii
akka sabiyyiiti
osoo waamin dhaqxii
hingaggeessin galti
.....(fuula 44)

Walaloon olii kun ogwalaloo *Anaan'yaa* jalatti mataduree 'Imimmaan dubartii' jedhu keessaa fudhatameedha. Malli dubbii walaloo armaan olii keessatti mul'atu keessaa inni tokko akkasa. Inni kunis, 'Imimmaan dubartii akka sabiyyiitii' yoo jedhu dubartiifi sabiyyii yookin daa'ima wal-bira qabuun kan dhiheesseedha. Kana jechuun amala daa'imman qabaniifi dubartoonni qaban ibsa. Akkuma beekamu daa'imman yookin sabiyyiin osoo namni isaan hinrukutin waan boo'aniifi dubartoonni immoo rakkoon tokko yoo isaan muudate osoo waan

sanaaf furmaata hinkennin imimmaaniin duursu waan ta'eef isaan kana lameen wal-bira qabuun kan barreessaan isa kanatti dhimma bahee jira.

Fkn 7.

.....
qalbii ititaa
simboo akka dilbaa
ayyaana ulfaataa
Rabbiif siif late
lammiirraas dhaalte!
..... (fuula 56)

Walaloon olii kun 'Maddituu Gibee' kan keessaa fudhatameedha. Walaloo armaan olii keessatti malli dubbii akkasa jedhamu nijira. Innis jecha ' akka' jedhutti gargaaramuun cimina namicha kanaa ibsuuf simboo akka dilbaa kan jedhutti gargaarameera. Kana jechuun namni inni waliin dubbataa jiru kun kan namoota biroo caalaa ayyaana kanqabuufi akkasumas kan dhalootasaa dhaaleefi namoota biroo ittiin caale akka qabu hubachuun nidanda'ama. Kanaafuu, namoota kana isa kaan waliin waldorgomsiiisuun kan dhiheessu waan ta'eef malli dubbii akkasa jedhamu as keessatti kan argamuudha.

Fkn 8.

.....
akka Odaa gooroo
fagoo mul'attaa
Urjii samiirrat'
sirraan addaata
bantii kee gubbaa
Risaat' qubata
.....(fuula 56)

Walaloon olii kun walaloo *Anaan'yaa* keessatti mataduree xiqqaa 'Mddituu Gibee' jedhu keessaa muramee kan fudhatameedha. 'Akka Odaa gooroo fagoo mul'atta urjii samiirraat' yemmuu jedhu walaloo armaan olii kana keessatti waan tokko isa birootiin kan walbira qabuudha. Kunis wanti inni maqaa dhahu kanas Odaa waliin kan waldorgomsiisuudha.

Kanumarraa ka'uun waldorgommii kana keessatti wanti sun akka Odaatti fageenyarraa akka mul'atu gochuun wantoota kana lameen walbira qabuun kan isaan walmadaachisuudha. Odaan immoo aadaa oromoo keessatti iddoo guddaa kan qabuufi akka mallattoo eenyummaa hawaasa kanatti kan beekkamuudha. Kanamalees, Odaan gosoota mukaa keessaa hunda isaanii caalaa kan uummaticha waliin hidhatu qabu waan ta'eef gama aadaa Oromoo keessattis kabaja olaanaa kan qabuudha. Qabatuma kanaaf, waloon walaloo kanaas malleen dubbii keessaa akkasatti gargaaramuun yaada isaa karaa kanaan dubbistootasaa biraan gaheera.

Fkn 9.

.....
dachiin kun indubbatti
lubbuu qabdi akka namaa
kan dhiibamee dhahatu
bahuudhaaf wixxifatu
kan akka bonaaf' gannaa
..... (fuula 71)

Armaan olitti wantoonni akka dachii, namaa, bonaafi gannaa walbira qabamuun dhihaataniiru. Kana jechuun akkuma dhalli namaa dubbachuu danda'utti dachiinis akka dubbachuu dandeessutti dhala namaa waliin walbira qabamuun waldorgomsiisuun as keessatti kan mul'atuudha. Akkasumas waqtii bonaa bishaan gogee laggeen akka goganiifi ganna immoo roobni roobee galaannii guatee yemmuu dambali'u dachiinis amala isaanii kana fudhachuun akka guuttuufi akkasumas xaliila'ee akka hir'achuu danda'utti kan dhihaate. Kanaafuu,

dhimmoota kana wal-bira qabuun dhiheessuun immoo akkasa jedhama. Sababuma kanaaf waloon kunis isa kanatti gargaaramuun ifatti kan mul'atuudha.

Fkn 10.

.....
akka warra Abbaa ajjeesee
rarraasee lootii gurraa
ijoolleen warra gadhee
warra dhale dhiibatti
barcuma abbaa wal saamti
.....(fuula73)

Akkuma aadaa Oromoo keessatti beekkamu bara durii keessatti namni gootummaasaa mirkaneessuuf bosona deemee bineensota bosonaa kanneen akka leencaa, qeerrensaa, gafarsaa, arbaafi kan kana fakkaatan adamsee ajjeesuun gootummaasaa hawaasa naannoo sanaatti beeksisa. Gootummaa isaa kana uummatatti agarsiisuuf immoo lootii gurrasaatti godhata. Walaloo armaan olii keessatti nama tokko akka inni lootii gurrasaatti godhateetti dhiheesseera. Kana jechuun immoo akka inni waan gootummaa qabutti kan nama biroo waliin wal-dogomsiiisuun akkasumas namni kunis akka lubaatti kan of moggaase ta'uu isaat' hubanna.

Yaada armaan olii kanarraa hubachuun kan danda'amu, lootii godhachuun aadaa Oromoo keessatti bakka guddaa akka qabuudha. Garuu walaloo kana keessatti namichi lootii rarraafate sun akkaataa seeraa gurratti godhataniin kan hingodhanne waan ta'eef nama hawaasa keessatti kabajaa hinqabne ta'uusaa itti himuufi hawaasa biratti nama salphataa ta'uu ibnsuuf kan barreeffameedha. Kanaafuu, malli dubbii as keessatti argamus akkasa.

Fkn 11.

.....
haati ilmaan gootataa

bannaan yaa barbaacha isii
kan nama deessu malee
Abbaa dhalche hinbeekanii
akka ilmaan harmallaa
..... (fuula 80)

Matadureen walaloo armaan olii kanaa ‘Anaaf’ Saafoo’ jedhama. Walaloo kana keessatti abbaan nama dhalchu eenyu akka ta’e kan hinbeekamneefi abbaa nama dhalche kan beektu haadha nama deesse qofa akka taate hubachuun nidanda’ama. Kanumarraa ka’uun, barsiifata hawaasni qabu keesatti namni tokko erga fuudheefi heerumee booda akka inni iddoo biraa deemee dubartii biroo waliinis jiraatu kan hubatamuudha. Isa kanaan walqabatee, dubartiin tokko immoo osoo abbaa manaa hinqabaatin nama abbaa manaa ishee hintaane irraa kan ulfooftu yoo ta’e ilmaan ishiin deesse sun ilmaan harmallaa jedhamu.

Haalli akkanaa kunis aadaa Oromoo keesatti namni waan akkasii raawwatu kabajaa akka hinqaneefi barsifata Oromoo keessatti iddoo akka hinqabneefi ijoolleen akkaataa kanaan dhalattes hawaasa keessatti tuffatamuu isaanii agarsiisuuf bifa girsa fakkaatun walaloo kana keessatti kan barreeffameedha. Kanaafuu, barreessaan walaloo kanaas, ilmaan abbaan mana isaatti dhalcheefi ilmaan harmallaa walbira qabuun gocha kana ibsuuf mala dubbii akkasaatti gargaarameera.

Fkn 12.

.....
qurxummiin nama ta’uuf
yookaan shimbirroo ta’uuf
galaana eega of buusee
akka qurxummii kaanii
aduu sodaatee hindheessuu
..... (fuula 103)

Dhalli namaa kan inni jiraatu dachiirra qofa. Garuu, walaloo armaan olii kana keessatti dhalli namaa akka qurxummiitti bishaan of buusee qurxummii waliin waldorgomuusaatu mul'ata. Kana jechuun, dhalli namaa firasaaf quuqamuu akka qabuufi fira isaatiif birmachuu akka qabus hubachuun nidanda'ama. Kana jechuun, akkuma Oromoon mammaakutti, “Yoo hidda muran malee xannachi hindhiigu” jedhamu san foon, foon isaatiif rifachuu qaba jechuudha. Waloon walaloo kanaas dhimmoota kana lameen walbira qabee dhiheessuun isaa akka inni malleen dubbii keessaa akkasatti fayyadame kan nama hubachiisaniidha.

Fkn 13.

.....
akka nama uumamtee
eega akka namaa hinbullee
sammuu keetiin yaaddoftee
 (154-155)

Walaloon olii kun mata duree ‘Waarii’ jedhu keessaa fudhatame. Dhalli nmaa uumama addunyaa kana keessaa isa tokko. Kanumarraa, ka'uun dhalli namaa kunis uumama Rabbii ta'ee akka dhala namaatti jiraachuun seera uumaan isa badhaase. Garuu, namni kun haalli inni ittini jiraatu akka dhala namaatti akka hintaane walaloo kanarraa hubachuun nidnda'ama. Kana jechuun, walaloo kana keessatti dhalli namaa inni tokko jireenya gaarii jiraachaa, inni tokko immoo xaarii malee jireenya namni biroo jiraatu san jiraachaa akka hinjirre hubanna. Haalli akkanaa kun biyya Oromiyaa keessatti heddumminaan kan mul'atuudha. Kunis baroota darbaniifi ammas haalli kun kan itti fufeedha.

Kana jechuun abbaan biyya uummanni Oromoo dachee isaarraa fayyadamuu osoo qabuu qabeenya uummatichaa qaamni birroo itti gargaaramaa jiraachuun isaa fuulletti kan mul'atuudha. Kanamalees, alaa dhufaa abba biyyaa ta'ee yemmuu biyyattii to'annaasaa jala galfachuun uummaticha buqqisuun galaana hiyyummaa keessatti akka kufuuf sababa guddaa akka ta'an hubachuun kan danda'amuufi

namoonni hedduun ragaa kan bahaaniidha. Kunis jireenya namoonni kun lameen jiraatan walbira qabuun kan wa-lmorkisiisu waan ta'eef malli dubbii akkasa jedhamu walaloo kana keessatti jiraachuun kan xiinxalameefi akkasumas kan bira gahameedha.

4.2 2 Qaaccessa Akkasaa Warreen 'Fakkaata' Waliin Ibsaman

Fkn 1.

.....

an ofan fakkaadha

yoo ati adii uffattu

ani gurraatumaa

oo ati gurraachoftu

ani gurraatuma

kan akka gaararraa

shan fakkaatu suma

fakkaachuu ta'uun

..... (fuula 40)

Walaloo armaan olii kana keessatti jechoonni 'akkaafi fakkaata' jedhamanitti dhimma bahameera. Inni kun immoo wantoota lama walbira qabuun waldorgomssiiisuuf kan tajaajiluudha. Yaada kanarraa hubachuun kan danda'amu gaaddidduufi nama waldorgomssiiisuun fakkaachuun ta'uu akka hintaane kan ibsuudha. Kana jechuun dhalli namaa yemmuu kaayyoosaa dhiisee faayidaa xioqqoof jecha kaayyoo aisaa dhiisee kallattii biroo qabachuu kan agarsiisudha.

Sababuma kanaan dhalli namaa kaayyoosaa dhiisee gara birootti deemuun akka hinbarbaachisneefi hawaasa keessatti namni akkanaa bakka akka hinqabne agarsiisuuf kan gargaarudha. Garuu, gaararraan jireenya ishee keessatti waan naannoosheetti argamu fakkaachuun jiraachuu akka jiraattu beekkamaadha. Garuu namni akka gaararraatti iddoo isaaf hinmalletti argamuun barbaachiosaa akka

hintaane agarsiisuuf barreessaan kan itti gargaarameedha. Kanaafuu, akkasaan walaloo kana keessatti kan argamuudha.

Fkn 2.

.....
lakkii warqeen harkaa qaban
sibiila fakkaataa
'na ilaali
maaloo indabarfataa
ingatataa
.....(fuula 43)

Walaloo armaan olii kana keessatti malleen dubbii keessaa akkasaa argachuun nidanda'ama. Inni kunis sababa mataa isa qaba. Sababni isaatiis, sibiilaafi warqee harkaa qaban waldorgomsiisuuf kan galeedha. Kana jechuun akkuma Oromoon mammaakutti, “Warqeen harkaa qaban qaban sibiila namatti fakkaatti” akkuma jedhamu barreessaan walaloo kanaas dhimmoota kana xiyyeeffannoo keessa galchuun kan itti gargaarameedha. Kanaafuu, malleen dubbii kunis jecha fakkaata jedhutti dhimma bahuun akkasatti fayyadamuu isaa mul'iseera.

Fkn 3.

.....
keenyaan keenya kan nu jennu
maqaa ittiin dhaadannu
qaanquraan kan nu fakkaatu
qoqaan kan nu faarfatu-
fi dachii irratti dhalannu
.....(fuula 70)

Walaloon kun ogwalaloo *Anaan'yaa* jalaa ‘Anaaf’ Saafoo’ jalatti argama. Isa kana keessatti ‘qaanquraan kan nu fakkaatu’ kan jedhutu argama. Walaloo kanarraa hubachuun kan danda'amu nama tokko kan hawaasa kanaan

walfakkaatee kan jiraatu akka jiru hubachuun kan danda'amuudha. Innis kan namoonni biroo ati keenya jedhanii beekan booddarratti kan eenyummaan isaa kan hinbeekkamne tokko mul'achuusaatu himama.

Kana jechuunis isaan duratti namni kun kan keenya jedhanii faarsaa kan turan sun hiddisaa eessa akka ta'e wallaalamee kan tureedha. Egaa haalli akkanaa kun keessattuu naannoo Oromiyaa keessatti bal'inaan kan mul'atuudha. Kunis saboonni adda addaa kan biyya Oromiyaa keessaa jiraatan Afaan Oromoo sirriitti waan dubbataniif eenyummaasaanii addaan baasuun kan nama rakkisuudha. Kanatti dabalees, eenyummaa isaanii addaan baasuuf nama xaafii adiifi gurraacha walitti makuun gingilchaan addaan baasuu waliin kan walfakkaatuudha. Kanaafuu, barreessaan walaloo kanaas dhimmoonni akkanaa kun hawaasa keessa akka jiru hubachuun yaada kana barreeffamaan walaloo kanatti ibsuuf malleen dubbii keessaa akkasaatti dhimma baheera.

Fkn 4.

.....
samii gadi qadaadee
akka eelee gombiftuu
ardiin ol aguugdee
akka haadha-hormaa baattuu
ibidda wiiniidhaa
addunyaa gaararraa
namaan wal fakkaattuu
..... (fuula 123)

Dhimmoota barruu asiin olii keessatti ibsaman keessaa kanneen waliin dorgomsiisan eelee, haadha hormaafi nama. Isaan kana keessatti eeleen akka gadi gombifamtuufi haati hormaa akka isheen waan tokko yemmuu baattu ol garagalchitee baattu kan ibsuudha. Kana jechuun haati biddeenaa gara jabeettii ta'uu isheefi namoota isheen hindeenye biratti kan hinjaalatamne ta'uu ishee namatti kan agarsiisudha. Kanamalees, iddoowwan tokko tokko maqaa dhahuun

akka isaan dhala namaa waliin wal-fakkaatan kan ibsuudha. Kanaafuu, walaloo kana keessatti malli dubbii akkasa jedhamu jiraachuusaa kan nama hubaachiisudha.

4.3 Qaaccessa Nameessuu

Nameessuun malleen dubbii keessaa isa tokko ta'ee dandeettii dhalli namaa qabu waan biroof kennuun itti gargaaramuudha. Kanumaan walqabatee, malleen dubbii gosa kanaa ogwalaloo *Anaan 'yaa* keessatti haala armaan gadiin fakkeenya waliin qaaceffamaniiru.

Fkn 1.

.....
abjuun konkolaadheen
dhaqee qilee bu'a
ekeraat' na marsa
hafee na raffisa
..... (fuula 25)

Walaloon olii kun walaloo 'Lolittaa' keessa fudhatame. Malli dubbii walaloo kana keessatti argamu nameessuudha. Kanas beekuun kan danda'amu, jechoonni kun dandeettii dhalli namaa qabuudha. Kunis 'ekeraat' na marsaa hafee na raffisaa kan jedhuudha. Ekeraa jechuun, namni tokko erga du'ee namni tokko abjuun nama du'e san kan argu yoo ta'e ekeraa isaatu hinboqonne jedhamee dubbatama. Kanumarraa ka'uun, akka waan ekeraan sun namatti marsee akkasumas itti naanna'ee waliin haasa'uutti dhiheessun kun dandeettii dhalli namaa qabu wajjin tokko isaan taasisa.

Gama biraan immoo, 'hafee na raffisa' kan jedhu arganna. Dhalli nmaa guyyaa hojiin dadhabee mana isaatti yemmuu galu iddoo hirriibaasaa tolfachuun afatee rafa. Garuu, walaloo kana keessatti iddoo hirriibaa tolchee kan namaaf afu ekeraadha. Kunis ekeraan akka dandeettii dhala namaa qabutti fudhatameera. Haata'u malee ekeraan waan dhala namaatti mul'atu osoo hintaane moggaasa

namni tokko erga du'ee awwaalamee booda isaaf kennamuudha. Walumaagalatti dhimmoonni asitti ka'an kun martinuu nameessuudha.

Fkn 2.

.....
yoomiree Lolittaa
dhufti kee galli durbeettan siif hima
addoyyeet' wal waamaa
jalbultii sirbata
dardaratu ba'a
ululleet' maraata
durbeet mirmifata
..... (fuula 26)

Addunyaa kanarratti namnifi bineensonni sababoota adda addaarraa ka'uun maraachuu nidanda'u. Kanumarraa ka'uun, dhalli namaas bineensa sammuu yaaduufi jireenya gamtaa jiraachuun beekkamuudha. Dhalli namaas kan jireenyi itti hintolleefi miidhama sammuu kan qabu dhimmoota adda addaa sababa godhachuun maraachuu nidanda'a. Dhimmoonni kunis dhimmoota siyaasaa, hawaasummaa, diinagdee, aadaafi safuu waliin walqabatan ta'uu nidanda'a.

Walaloo arman olii kana keessati 'ululleet maraata' kan jedhu dhihaateera. Wanti as keessatti hubatamu garuu sagantaan dhihaatu sun sagantaa hoo'aa ta'uusaa beeksisuuf kan dhimma itti bahameedha. Haata' malee, ululleen meeshaa lubbuu hinqaneedha. Waloon walaloo kanaa akka ululleen lubbuu qabutti fudhachuun ululleen akka maraattetti ibseera. Haata'u malee ululleen lubbuu qabaattee maraachuun gonkumaa waan ta'uu danda'uu miti. Kanaafuu, ululleenis waan dhalli namaa ta'uu danda'u fakkeessuun amala dhala namaa gonfachiisuun kun nameessuu jedhama.

Fkn 3.

.....

lubbuu too dammaqsuu
raasee hirriibaa kaasuu
tulluutti ol haabaatuu
qaalaa gadi buutee
lammii waliin taatee
harka si haafuutuu (fuula 31)

Mata dureen walaloon armaan olii ‘Lolittaa’ jedha. Walaloo kana keessatti lubbuun akka dhala namaatti dandeettii dhalli namaa qabu gonfattee akka jirtu hubachuun nidanda’ama. Fakkeenyaaf, akkuma lubbu-qabeeyyiin hirriiba rafaniifi dhalli namaa immoo wantoota kana raawwachuu akka danda’u hubachuun kan wal-nama gaafachiisuu miti.

Kanumarraa ka’uun, bo’oowwan walaloo kanaa hunda keessatti dandeettii dhalli namaa qabu lubbuuf kennameera. Fakkeenyaaf, luubbuun akka waan raftee jirtutti fudhachuun sossoosuun akka waan dammaqsuutti, tulluutti ol bahuu akka dandeessuu, qaalaa gadbuutee, lammii waliin waltaateefi harka nama fuudhuu akka dandeessutti dandeettii namaa ishee gonfachiiseera.

Garuu, wantoota armaan olii kana raawwachuu kan danda’u dhala namaa qofa. Waloon walaloo kanaas lubbuun akka dhala namaatti wantoota dhalli namaa hojjechuu danda’u, raawwachuu akka dandeessutti dhiheessuun isaa cimina waloo tokkorraa eegamuudha. Kana jechuun, hogbarruu keessatti wantoota hogbarruun tokko ittiin madaalamu keessaa malleen dubbiitti fayyadamuun ulaagaa isa tokko. Dimshaashumatti, waloon malleen dubbii keessaa nameessutti gargaaramuun ifaan ifatti kan mul’atuudha.

Fkn 4.

.....
ija koot’ na sirba
maal sin argaa laata
gurratu natti huursa
dibbee na rukkata

aaga naa faarrisaa?

..... (*fuula 31*)

Asiin olitti kan argamu kun walaloo ‘Lolittaa’ jedhu keessaa fudhatame. Hawaasni tokko aadaafi dhugeeffannoo mataasaa qaba. Kana jechuun, wanti tokko yoo ta’e sababa waan sanaatiif hiika itti kennamutu jira. Fakkeenyaaf, walaloo kana keessatti ‘ija koot’ na sirba’ kan jedhu arganna. Akka dhugeeffannoo hawaasa Oromootti, namni tokko ‘ijatu na sirba’ yoo jedhe akka namni sun waan haara’a tokko arguutti fudhatama. Garuu, ijji akka dhala namaattii dandeettii sirbaa hinqabdu jechuun nidanda’ama. Kanaafuu, ogummaa dhalli namaa qabu ijaaf kennuun kun immoo nameessuu jedhama.

Kanumatti, dabaluun walalicha keessattii ‘gurratu natti huursaa dibbee na rukutaa’ kan jedhus argama. Isa kana keessatti yemmuu gurri dibbee rukutuufi namatti huursutu mul’ata. Kunis akkaataa dhugeeffannoo hawaasa Oromootti yemmuu gurri namatti huursu aaga dhagahi jechuun gurra keessaa guurii of keessaa guurratu. Kunis akka gurri sun waan gaarii malee hamaa hindhageenyeeff karaa naannawaa ta’een waaqa tokkicha kadhachuu isaanii agarsiisa. Innis yemmuu dhalli namaa gurra waliin haasa’u fakkeessanii dhiheessuun nimul’ata. Haata’u malee, gurri kan dibbee rukutu osoo hintaane tajaajilli inni dhala namaaf kennu waan tokko dhaggeeffachuufi madaala qaama keenyaa eeguuf kan ooluudha. Kanumarratti xiyyeeffachuun gurri akka dhalaa namaatti waliin haasa’uun kun nameessuu jedhama. Qabatuma kanaan malli dubbii as keessatti argamu kunis nameessudha.

Fkn 5.

.....

yaaa qabbanoooftuu harkaa

o’ituu fal’aanaa

maaf huuqqatta akkanaa?

kan nyaattu dhadhaatti

ana waliin marqaa

kan dhugdu dhadhaatti
maaf baafata maqaa
.....(*fuula 39*)

Walaloon asiin olii kun ogwalaloo *Anaan'yaa* keessaa 'Abbaa hibboo' kan jedhu jalaa fudhatame. Walalicha keessatti dhalli namaa yemmuu fal'aana komatu kan agarra. Kana keessatti fal'aanni waan nyaatamu sana nyaattus gabbachuufi jijjiirama tokkollee argarsiisuu akka hindadeenye komatamuun nijira. Fal'aanni yoo nyaattes huuqachuu malee furdachuu hindandeessu. Ta'us waloon kun fal'aanatti dubbachuun waan garaasaa yemmuu itti dubbatuufi amala dhala namaa gonfachiisuun waliin haasa'u hubanna.

Sababni kanaas, fal'aanni lubbuu waan hinqabneef soorachuufi dhuguu hindandeessu. Garuu dhalli namaa jireenuya isaa keessatti durirraa kaasee fal'aanatti gargaaramaa tureera. Kanumarraa, ka'uun walaloo kana keessatti akkuma dhala namaa nyaachuufi dhuguu akka dandeessutti itti gargaarameera. Malli dubbii as keessatti waloon kun dhimma itti bahes dandeettii dhala namaa meeshaaf kennuun dhalli namaa akkuma meeshaa kanaatti waan hedduun yoo isa gargaarte galanni inni naaf kennu kan hinjirre ta'uusaatu hubatama. Waloon kunis dhimmoonni akkanaa kunneen hawaasa keenya keessa jiraachuu isaanii agarsiisuuf malleen dubbiitti gargaarameera. Malli dubbii as keessatti argamu kunis nameessuu jedhama.

Fkn 6.

.....
Atimmoo eessa dhaqxa?
amma yaa gaaddidduu
waaqaaf' lafa gidduu
fakkaachuu 'na hindidduu?')
an ofan fakkaadha
yoo ati adii uffattu
ani gurraattuma

yoo ati gurraachoftu
ani gurraattuma
kan akka gaararraa
shan fakkaatu suma
..... (fuula 40)

Barruun armaan olii kun walaloo ‘Abbaa hibboo’ jedhu jalatti argama. Afoola Oromoon qabu keessaa hiibboon isa tokko. Walaloo armaan olii keessattis walaloo bifa hiibbootiin qindaa’e tokko arganna. Isa kana keessatti dhalli namaa gaaddidduu waliin yemmuu haasa’uufi gaaddidduun deebii yemmuu kennitu argachuun nidanda’ama. Kana jechuun, gaaddidduun akka gaararraa yookin ilma namaa amala ishee kan hinjijjiirreefi yeroo kamiyyuu kan of taatee jiraattu ta’uu ishee kan namatti himtu gaaddidduudha.

Yaada olii kanarraa hubachuun kan danda’amu, gaaddidduun akka dhala namaa faayidaa wayii argachuufi dhabuurraan kan ka’e kaayyoo ishee kan hinjijjiirre ta’uu ishee kan agarsiisudha. Kanaafuu, dhalli namaa faayidaa tokko yemmuu argatu kaayyoo isaa dhiisee akka bakka hedduutti yaadan tamsa’u agarsiisuuf waloon kun gaaddiidduu akka namaa taasisuun dandeettii dhala namaa gonfachiisuun gaaddidduun kaayyoo isheef akka duutu agarsiisuuf malleen dubbii keessaa nameessutti dhimma baheera.

Fkn 7.

.....
onneetu machaa’ee
hadhooftuu diddigaa
..... (fuula 44)

Walaloon olii kun walaloo ‘Imimmaan dubartii’ jedhurraa fudhatame. Barruu armaan olii keessatti ‘onneetu machaa’ee hadhooftuu diddigaa’ kan jedhu ni’arganna. Akkuma beekkamu kan dhugee machaa’uufi hadhooftuu diddigu dhala namaati. Walaloo kana keessatti onneen dhugaatii adda addaa dhuguun machooftee hadhooftuu akka diddigde kan ibsuudha.

Kanarraa kan hubatamu dhalli namaa waan tokko yemmuu aaru waan onneen isaa waliin walitti mari'atee onneen isaa machaa'ee hadhooftuu diddigdu fakkeessee dhiheesseera. Kunimmoo gocha dhalli namaa raawwachuu danda'uudha. Gochi namni raawwachuu danda'u kun immoo waan biroof kennuun itti gargaaramuun malleen dubbii keessaa nameessutti tajaajilamuun kan mul'atuudha. Kanaafuu, waloona walaloo kanaas isa kanaaf xiyyeeffannoo kennuun mala dubbii kanatti fayyadameera.

Fkn.8

Sareen baasa baaftee

Mammaaksa mammaaktee:

Osoma beeknuyyii

Huuba 'jjin soorannaa

Sifaa'eef sifaa'ee

Dhiifnan baafnee gannaa

-jette jedhan warraan

Huuba wajjin soorran (fuula 50)

Barruu armaan olii kana keessatti yemmuu saree akka dhala namaatti rakkoo isheerra gahe himachuusheetu hubatama. Kunis kan nama hubachiisu, dhalli namaa quuqama keessa isaa jiru tokko jiru karaa dhoksaa ta'e tokkoon dabarfachuuf mamaaksa akkanaatti gargaarama. Kunis rakkoo isarra gahe kana wallaalee osoo hintaane osoo beekuu kan dhiisu ta'uusaa qaama birootti himuuf jecha yaada kana sareen akka waan dubbatte fakkeessuun dandeettii dhala namaa sareef kennuun kan mul'atuudha.

Sababuma kanaan, dhalli namaas rakkoo isarra gahe tokko kallattiin addaan baasee dubbachuu yoo hinbarbaanne dubbiisaa keessatti kan itti gargaaramuudha. Kanaafuu, malli dubbii nameessuu walaloo kana keessatti ergaa tokko karaa naannawaa ta'een dabarsuuf waloona kun itti fayyadameera.

Fkn 9.

.....
bara akkanaa kana
bara lafeen foon quuqu
margi dachee ququququ
uumaaaf' uumamni wal cigu
midhaan dalasaa diigu
dalasaa midhaan dheedu
sammuuf foontu wal-dhaana
dhiigaaf dhiigatu waldheessa
foontu lubbuusaa gana
.....(fuula 90)

Walaloo armaan olii keessatti nameessuun iddoo adda addaa kessatti argachuun nidanda'ama. Fakkeenyaaf, kanneen akka 'midhaan dalasaa diigu, sammuuf garaan wal-didu' kan jedhaman ni'argamu. Isa kanarraa kan hubatamu, 'midhaan dalasaa diigu' yoo jedhu akka dhalli namaa ijaarsa yookin dallaa akka bineensonni adda addaa midhaan hinballeessineef itti ijaaru sana midhaan ofirraa yemmuu diigu hubachuun nidanda'ama. Kana jechuu, hojii akkanaa hojjechuu kan danda'u dhala namaati malee midhaan ofiif dalasaa yookin ijaarsa ofirraa hindiigu jechuudha.

Gama biraan immoo gaalee 'sammuuf garaan wal-didu' jedhu arganna. Gaalee kana keessatti sammuufi garaan yaada tokkorratti waliif galuu diduu isaaniitu hubatama. Kunis akkuma dhalli namaa yaada tokorratti walii galuuf yaada adda addaa kaasuun irratti falmii taasissee dhumarratti yaada sanratti walii galuun yookin immoo wal-diduun jiru sanatti sammuufi garaanis yaadaan walii galuu diduun isaanii kun dandeettii dhalli namaa qabu isa gonfachiisuun dhiheessuun malleen dubbii keessaa nameessuutti gargaaramu agarsiisa.

Fkn 10.

.....
Yaa Haadha Margoo,

sirra rafna
abjuu nu qajeelchi
sirra kaannaa
sirra kaachifnaa
milkii nu tolchi
dachii gurraattii lilaa
jiraa keenya dugdatti baattaa
du'aa keenya qomatti baattaa
jaartii Jaarsoo
 (Fuula 91-92)

Dhimmoota walaloo gubbaa kana keessatti ka'an keessaa dhalli namaa yemmuu dachii waliin haasa'utu jira. Kunis akka dacheen ilmaan hortee ilmaan isheetin waamamtutti 'yaa Haadha Margoo' jechuun waaman argachuun nidanda'ama. Innis akkuma ilma namaa akka nama waliin haasa'uufi deebii kennuu dandeessutti maqaa ilma isheetin waamamaa jirti.

Yaadni armaan olii Kunis akka dhugeeffannoo Oromooti dachiin akka dubartiitti kan fudhatamtuufi Waaqni immoo akka dhiiratti kan fudhatamuudha. Kanuma sababa godhachuun barreessaan walaloo kanaas haala dhugeeffannoo Oromoo ibsuuf mala dubbii kanaatti gargaarameera. Kanamalees, dacheen tun dhala namaa akka ilmaan isheetti yemmuu lubbuu jiran dugdatti baatee gaafa du'an immoo qomatti baachuu akka dandeessus walaloo kana keessatti barreeffameera. Akkasumas yemmuu dhalli namaa waan dacheen tun isaaniif oolte ibsuuf waan adda addaa asirraa hubachuun nidanda'ama. Kanumaaan walqabatee wantoota armaan olii kana raawwachuu kan danda'u immoo nama qofa. Kanaafuu, walaloo kana keessatti mala dubbii nameessuu jedhamu bal'inaan argachuun nidanda'ama.

Fkn 11.

.....
silaa ofiiyyuu dow'iidhaa
kaanee dow'iikaroorraa

ekeraat' nu dow'ataa

halaagaat'nu to'ataa

.....(*fuula 92*)

Fakkeenya asiin olii keessatti gaalee 'ekeraat' nu dow'ata' kan jedhu arganna. Gaaleen kunis kan inni agarsiisu amala dhala namaati. Akkuma beekkamu qaamni took sadarkaa sadarkaa isaaarratti hundaa'uun qaama isa jala jiru nihooggana. Hooggansa kana keessattis inni tokko isa kan biroo cunqursee osoo hintaane akkaataa sirrii ta'een gaggeeffamuu qaba. Haata'u malee walaloo kana keessatti ekeraan waan uummata kana to'achaa jiruun kan ibsameedha. Kanamalees, iddoo isaan jiran maratti ekeraan akka isaan hordofaa jiru kaasuun dhimma itti bahameera. Kanumatti dabalees, namni lubbuun jiru tokko ekeraan to'atamuu isaa kana keessatti namni du'e hawaasaa lubbuun jiru to'achuufi hordofuun dandeettii dhala namaa waan ta'eef mala dubbii keessa nameessuun jiraachuun isaa ifatti kan mul'atuudha.

Dabalataanis, sagantaa tokkoof karoora qabatee waan tokko dow'achuun kan waan sanatti gammadu yookin gadduu kan danda'u ilma namaati. Haata'u malee, dandeettii dhala namaa kana ekeraaf' kennuun akka ekeraan waan tokko dow'atutti dhiyaateera. Kanaaf barruu kana keessatti nameessuun nijira jechuudha.

Fkn 12.

.....

yaa hirriibaa maa si hinta'inii

jetti duuti hirriibanii

.....(*fuula 152*)

Isa armaan olii kana keessatti wantoota maqaa isaaniitiin malee ijaan hinmul'anne lama yemmuu isaan waliin dubbatan agarra. Isaans, hirriibaafi du'a. Fakkeenyaaf, 'yaa hirriibaa maa si hinta'inii jetti duuti' jechuun akka dhala namaatti waliin haasa'uu isaanitu mul'ata. Haata'u malee, wantoonni as keessatti eeraman kun lameen waliin dubbachuu kan hindadeenyee fi hariiroo tokkollee kan waliin

hinqabneedha. Kana jechuun immoo dhimmoonni as keessatti ka'an kun dandeettii ilma namaati. Kanaafuu, walaloo kana keessatti waloon kun dhimmoota kana wal bira qabuun waan namni hojjechuu danda'u isaaniif kennuun malleen dubbii keessaa nameessuutti dhimma baheera

4.4 Qaaccessa Iddeessuu

Iddeessuun waan tokko bakka walii buusuun amala isa tokko kan biroof kennuu jechuudha. Isuma kanaan wal-abatee ogwalaloo '*Anaan'yaa*' keessatti iddeessuu addaan baasuun fakkeenya isaa waliin qaacceffamaniiru.

Fkn 1.

.....
sabni abjuu hinqabne
ofiyyuu abjuudhaa
..... (*fuula 20*)

Walaloo asiin olii keessatti 'sabni abjuu hinqabne ofiyyuu abjuudhaa' kan jedhutu jira. Kanumarraa ka'uun, bakka sabaa yookin uummataa abjuu buusuun itti tajaajilameera. Kana jechuun dhalli namaa abjuusaa akkaataa dhugeeffannoo isaatiin hiikkachuun milkii ilaallata. Milkii ilaallachuu keessatti akkuma milkii gaariin jiru milkii yaraan yookin kan gaarii hintaane kan jiruudha. Kanumarraa ka'uun, hawaasni tokko abjuu osoo hin'argin kan turu yoo ta'e hawaasichi matumasaatinuu akka abjuu ta'etti bakka abjuu buusuun barreessaan walaloo kanaa isa kanatti gargaaramera. Inni kunis kan namatti mul'isu malli dubbii iddeessuu as keessatti jiraachudha.

Fkn 2.

.....
suunfadhuu na suunfachiisi
situ 'ddunniyaa foolii beekaatii
natoo sabiyyii funyaan furriitii
mil'adhuu na mil'achiisi

situ iftuu ji'a birraatii
situhoo kanniisaa, mootii duulaatii
nattoo siddisa lafa birraatii
.....(*fuula 34*)

Matadureen walaloo kanaa 'Miila too marmaartuu' kan jedhuudha. Malli dubbii walaloo armaan olii keessatti argaman keessaa iddeessuun isa tokko. Fakkeenyaaf, gaalee 'nattoo sabiyyii funyaan furriitii, 'situ iftuu ji'a birraatii', 'situhoo kaniisaa, mootii duulaatii' 'nattoo siddisa lafa Birraatii' kan jedhaman argachuun nidanda'ama.

Egaa 'nattoo sabiyyii funyaan furriitii' yemmuu jennu namni tokko bakka daa'ima xiqqoo of buusuun waa'ee isaa yemmuu himatu hubanna. Kanatti aansunis ,gaalee 'situ iftuu ji'a birraatii' kan jedhu kunis waan tokko bakka ifa baatii birraa buusuun amala haala qilleensaa kan ifa birraatiin bakka buusuun ifatti mul'atuudha. Dabalaatanis, ' situhoo kannisaa, mootii duulatii' kan jedhu kunis nama tokko iddoo kanniisaa buusuun amala kanniisaa guutumatti kennuun isa kana iddoo kanniisaa buusuun kan itti tajaajilameedha.

Dhumarratti immoo,'nattoo siddisa lafa birraatii' jechuun amala isaa dhiisuun amala siddisa lafa birraa kan ofii taasifateera. Isa kana keessattis namni siddisa beeku namni kun maaliif akka bakka siddisaa of buuse hubachuu nidanda'a. Siddisni birraas ilillii baasee dacheef miidhagina biroo dabaluun urgaan isaas kan nama macheessuufi lafa namaan marsiisu waan ta'eef barreessaan walaloo kanaas bareedina waan tokkoo ibsuuf waan biroon bakka buusuun malleen dubbii keessaa iddeessutti gargaameera. Kanaafuu, walaloo armaan olii kana keessatti iddeessuun bal'inaan argama jechuudha.

Fkn 3.

.....
kan mudhiin sonsa saafaa
maal gilindifta
jiraa faarsita
..... (*fuula 61*)

Fakkeenya asiin olii keessatti keessatti gaalee ‘kan mudhiin sonsa saafaa’ kan jedhutu jira. Dhimmi kunis mudhii sonsaa waan biraatiin bakka buusuuf kan galeedha. Kanamalees, miidhagina wan sanii ibsuuf jecha qal’ina mudhii waan kanaa agarsiisuuf walaan kun iddeessutti dhimma baheera.

Kanatti dabaluun, faayidaan jechoota kanaas iddeessun maaliif akka barbaachisuufi ergaa mataasaa kan qabuudha. Kana jechuun akkuma beekkamu mudhiin kanniisaafi sonsaa baay’ee qal’adha. Kanumarraa ka’uun, miidhagina sanaa ibsuuf jecha bakka sonsaa buusuun kan mul’atuudha. Kunis, qaamni maqaan dhahame kun guutumatti amala sonsaa fudhachuun bakka isaa buufamee waan jiruuf malleen dubbii keessaa iddeessuun jiraachuusaa kan hubanna.

Fkn 4.

.....
jireenya dhiisi
jiruu na gaaffu
innuu sitti himaa
jireenyi ableedha
tokko in muratti
tokkoof in muratti
butaa qar-lamaa
..... (fuula 68)

Walaloon armaan olii kun walaloo ‘Aanaaf’ Saafoo’ keessaa kan fudhatameedha. Walaloo kana keessatti hima ‘jireenyi ableedha’ jedhu arganna. Isa kanarraa hubachuun kan danda’amu jireenyi akkuma ablee kan qaramuufi akkasumas kan doomee kun qarama waa muruu akka danda’utti hubachuun nidanda’ama. Kanamalees, jireenya keessatti yoo namni tokko ableetti gargaaramuun waan tokko muruuf jecha osoo hinbeekin qaama isaa muruu nidanda’a. Kanumarraa ka’uun, dhalli namaas jireenya isaa keessatti akkaataa jiruufi jireenyaa kan hinbeekne yoo ta’e jiruun isaa akkuma ablee sanatti isa miidhuu nidanda’a. Isuma kana irratti

hundaa'uun waloan walaloo kanaas dhimmoota kana bakka walii buusuun malleen dubbii keessaa iddeessuttigargaameera.

Fkn 5.

.....
cilaalluudha inmucucaanna
qocaadha intirannaa
bofa muuxannee uffanna
gaararraadha infakkaanna
ayyaana aarsaa ulanna
qaalludha inmuudanna
waaqa irreessa sooranna
jinniidha inciinceffanna
..... (fuula 102)

Barruu armaan olii kana keessatti wantoonni adda addaa bakka walii galuun walaloo kana keessatti bal'inaan nimul'ata. Fakkeenyaaf, 'cilaalluudha nimucucaannaa', qocaadha nitirannaa' kan jedhan yoo ilaalle dhalli namaa bakka cilaalluufi qocaa of buusuun amala wantoonni kun qaban kan ofii taasisataniiru. Inni biraan immoo, 'bofa muuxannee uffanna, gaararraadha infakkaanna kan jedhutu jira. Inni kun kan agarsiisuu akkuma bofaa umrii dheeraa jiraachuu akka danda'uufi akkuma gaararraa waan naannoo isaanitti argamu fakkaachuun akka danda'amus hubachuun kan danda'amuudha.

Kanatti dabalees, 'aayyana aarsaa ulanna, qaalludha inmuudanna' yoo jedhu iddoo qaalluufi ayyaanaa waan tokko buusuun amala wantoota kanaa qooddachuun maal akka ta'an agarsiisuuf kan itti gargaaramaniidha. Inni dhumaa immoo, 'waaqaa irreessa sooranna, jinniidha inciinceffanna' kan jedhutu jira. Isa kana keessatti Orommoon aadaasaa keessatti irreessa akka kabajuufi akkasumas namoonni tokko tokko yemmuu isaan jinnii gabbaran nimul'ata. Kanuma ka'umsa godhachuun, waloan walaloo kanaas wantoota armaan olitti maqaa dhahaman kana bakka waan tokkoo buusuun dhaamsa isaa dubbistoota isaatiif qooduu isaa

hubachuun kan nama rakkisuu miti. Kanaafuu, walaloo kana keessatti iddeessuun isuma kam caalaa hojiirra ooluun isaa ifaan ifatti kan mul'atuudha.

4.5 Qaaccessa Tuqsee

Tuxqu-seenaan waan tokko akkasumas bakka wayii maqaa dhahuun namas ta'ee waan biroo akkaataa seenaatiin dhiheessuuf kan gargaaruudha. Malleen dubbii ogwalaloo *Anaan 'yaa* keessatti haala asii gadiin qaacceffameera.

Fkn 1

.....
Ululli kee loli
laalaan durii sun kee
kana sirraa dhaale
dhaallaan ittiin saalee
har'a ittiin si haale
.....(fuula 22)

Walaloon kun ogwalaloo *Anaan 'yaa* jalaa 'Lolittaa' jedhu keessaa fudhatame. Isa kana keessatti namni kun waan darbe tokko kaasuun akka seenatti kan dabarssuudha. Kana keessattis dhimmoota bara durii keessatti iddoon sun bara sana keessatti kan namicha sanaa ta'uu isaa kan ibsuudha. Kunis akkuma dhalli namaa waan tokko nama biraa dhaalchisuufi erga dhaalchiseen booda immoo namichi qabeenya sana kenneef irratti daba yemmuu inni hojjetu hubachuun kan danda'amuudha. Kanamalees, namni biraa waa'ee isa kana kaasee akka seenatti namicha sanatti yemmuu himu kan mul'isuudha. Kanaafuu, dhimmoonni armaan olitti ka'an kun seenaa darbe waliin kan walqabatu waan ta'eef, malleen dubbii keessaa tuqseen isa tokko jechuun nidanda'ama.

Fkn 2.

.....
gaariin geerarsa kee
mammaaksi mukuu kee

isa'n hingeerarre
isa'n hinmammaakne
ka durii, dur-durii
irbaata irribaati
jibbaata lubbuuti
dibata sammuu
.....(*fuula 29-30*)

Barruu asiin olii kana keessatti waan dhalli namaa yeroo durii hojjechaa turan kan waliin dubbataniidha. Fakkeenya, yemmuu isaan waliin geerarsaafi haasa'a isaanii keessatti mammaaksan dubbii isaanii mimmi'eessan sana akka hin'arganne yemmuu isaan gara duubatti deebi'anii yaadatan kan mul'isuudha. Bara durii namoonni jaalalaafi jibba waliif qaban geerarsaan waliif dhaamaa turuun isaanii waan wal nama gaafachiisuu miti. Kanarraa ka'uun, namoonni kunis waa'ee seenaa yeroo drbee kaasuun kan darbeefi seenaa yeroo ammaa wal bira qabuun haasawa isaanii kana keessatti kan mul'atuudha.

Karaa biraanis, mammaaksifi geerarsi isaanii kunis akka irriiba isaan baasuufi yoo akkas gochuu dhiisan hirriiba gaarii rafuu akka hindandeenyeefi seenaa isaanii kanittiin waliif dhaamaa turan ta'uu isaatu hubatama. Baroota dheeraa dura uummanni dhaamsa isaanii qaama tokkoof dabarsuuf mammaaksi iddoo olaanaa qaba. Faayidaan mammaaksa kunis seenaa gaarii tokko hojjechuu seenaa gadhee hojjechuu irraa akka of qusataniif mammaaksiifi geerarsi shoora olaanaa kan qabuudha. Kunis seenaa dhaloota dhufuuf kan dabarsu waan ta'eef, waloona walaloo kanas malleen dubbii keessaa tuqseetti gargaaramera.

Fkn 3.

.....
Orom duriin
Waliin qotee galchaa
edaa? Waliin godhee dhalchaa
, jaartiin intala

saqalaa bulchite ala
diiqni osoo jioruu ...
bariitu, jaartiin, intala
qoraanitti ergite mala
teessoon osoo jiruu
Wasiilli koo bulee galee
oolee gale edaa”
..... (fuula 33

Walaloon kun ‘Orom duriin’ kan jedhu keessaa fudhatame. Walaloo kana keessatti dhimmoota seenaa waliin wal-qabatan hedduutu jira. Fakkeenyaaf, ‘Orom duriin waliin qotee galchaa waliin godhee dhalchaa’ kan jedhu kana keessatti akka uummanni Oromoo aadaa wal-gargaasa qabu hubachuun nidanda’ama. Kana jechuun uummanni kun yeroo duriirraa hamma har’aatti seenaa isaa keessatti wayitii gaddaafi gammachuu wal-bira dhaabbachuun akka inni waliin qotee waliin galchu hubachuun nidanda’ama. Kana jechuun daboofti jigii walii bahuun deeggarsa garaagaraa waliif kan oolaniidha. Isaanis: lafa qotuu, midhaan facaasuu, haamuu, aramuu, dhahuufi ijaarsaawwan manaa irratti waliin hirmaachuun beekkamaadha. Kanumarraa ka’uun, wantoonni armaan olii kun akkaataa hawaasichi durirraa kaasee wal gargaaraa ture kan ibsuudha.

Gama biraan immoo, namni tokko yoo firri isaanii du’e akka ijoolleen sun harka alaagaatti hinguddanneef haadha manaa namicha du’ee sanaa dhaaluun nijira. Gochi kun yeroo ammaa kana jajjabeeffamuu baatus yeroo durii keessatti raawwatamaa kan tureedha. Kunis, qaamni biraa akka qee’ee nama sanii akka hindhaalleefi gosti biraa isaanitti akka hindabalamneef kan gargaaruudha. Kanumarraa ka’uun, walaloo kana keessattis dhimmoonni akkanaa seenaa yeroo darbee waan ibsaniif malli dubbii tuqsee as keessatti kan argamuudha.

Fkn 4.

.....
kaabbaan,

kan kaabaaf' kibbaa kun
bara durii 'jaarame
kan warra durii-durii
warra fayyaa awwaalamee
jiraatti wallaalame
at' yoos sabiyyiidha
Siinqee hinsuuqqannee
 (fuula 64)

Fakkeenya armaan olii kana keessatti waa'ee waan yeroo durii keessatti raawwataman baay'etu jira. Kunis bara durii kan namoonni fayyaa awwaalamaniifi jiraatti wallaalaman kaasuun nidanda'ama. Kana jechuun namni jiraatti awwaalame jechuun namoonni sun akkaataa namni itti jiraachuu qabu dhiisanii haala gaarii keessa akka hinjirre agarsiisuuf yaada kanatti gargaarameera. Akkasumas seenaan isaanii akka irraanfatamuuf uummanni biroo dhiibba isaan irratti gochaa akka turan ibsuunis akka danda'amu kallattii kan namatti mul'isuudha.

Kanamalees, kaabbaan kan namoonni aangoo qaban uffataniifi kabaja isaanii agarsiisuuf kan kaawwataniidha. Kunis kan yeroo dheeraa keessatti ta'eefi wantoota raawwataman kana nama yeroo sanatti umriin xiqqaa ta'e sanatti yemmuu seenessu kan argannuudha.

Kanatti dabalees, aadaa Oromoo keessatti siinqeen bakka olaanaa qabdi. Kunis dubartoonni Oromoo siinqee isaanii qabachuun bakka rakkoon wayii muдатetti argamuun rakkoo sanaaf furmaata kennaa turan. Inni kun yeroo ammaa kanatti sababoota adda addaafi dhiibbaa gita bittoonni Habashaa hawaasa keenyarratti raawwataniin aadaan Oromoo inni addunyaaf bu'uura buuse sun akka quucaruufi lafa kanarraa baduuf dhagaan isaan hinbuqqisneefi tulluun isaan hinbaane hinjiru. Kanumarraa ka'uun, barreessaan walaloo kanaas dhimma kanaaf xiyyeeffannoo kennuun mala dubbii tuqsee bal'inaan itti fayyadameera.

Fkn 5.

.....
bidiruu warra durii
fayyaa awwaalame
jiraatti wallaalame
bidiruu rirmi nyaate
gogaa-jiidhaa ruuqame
jaarraa meeqatu late !
.....(*fuula 66*)

Walaloon kun ‘Aanaaf’ Saafoo’ keessaa kan fudhatameedha. Bara durii osoo qaroominni ammayyaa kun hin’eegalamini namoonni jiruufi jireenyasaanii wantoota adda addaan iddoo tokko gara birootti socha’aa turaniiru. Kanumaan walqabatee iddoo tokko bakka biraatti socho’uuf horii kotte duuddatti gargaaramaa turan.

Gama biraan immoo, bishaan irra adeemmuuf doonniifi bidiruutti kan gargaaramaniidha. Walaloo armaan olii kana keessattis namoonni durii bidiruun bakka tokkorraa gara iddoo biraatti socho’aa akka turan kaasuun nidanda’ama. Haata’u malee , bidiruun isaanii kun tajaajilu kennuu qabdu osoo hinkennin namoota biraan akka irraa fudhatamteefi rirmi nyaachuu danda’eera.

Kanumarraa ka’uun walaloo armaan olii kana keessatti bidiruun tajaajila kennaa akka turteefi dhumarratti namoota kanarraa fuudhamtee akka rirmi ishii nyaateefi hawaasni sunimmoo osoo lubbuun jiranitti akka nama du’eetti sadarkaa namni irra jiraachuu hinqabne keessa akka jiran as keessatti hubachuun nidanda’ama. Kana jechuun namni tokko jiraatti awwaalame jechuun osoo lubbuun jiruu awwaaluu akka hintaane hubachuun barbaachisaadha. Kunis dhalli namaa jireenya gaarii kan hinjiranne yoo ta’eefi waan hawaasni tokko hinjaalanne kan hojjetuu yoo ta’e hawaasicha keessatti jibbamaafi kan jiraatti awwaalame jedhamuu nidanda’a. Kanaafuu, dhimmoonni armaan olitti ka’e kun hundi seenaa

waan tokkoo kan ibsan waan ta'aniif waloon kunis mala dubbii keessaa tuqseetti dhimma bahuu danda'eera.

Fkn 6.

.....
egaan dur-durii
Greek-ootaa sanaan
Caalullee yoo baatu
Seensa keenya keessa
Miciraanni jiru
Nameenyaan jijjiiruu
.....(fuula 97)

Fakkeenya armaan olii kana keessatti kan hubatamu Uummanni Oromoo bara durii irraa kaasee sirna ittiin of bulchu kan mataasaa qaba ture. Sirni kunis Sirna Gadaa jedhama. Sirni kunis sirna bulchiinsa dimookiraatawaa kan ta'eedha. Sirna diimookiratawaa kanas addunyaa kanaaf kan gumaache uummata Oromooti. Kana jechuun uummanni Oromoo uummata walqixxummaatti amanuufi waraana keessattillee kan diina booji'u yoo ta'ellee, akkaataa ammayyaawaa ta'een iddoo kenneefi kunuunsa malee gabrummaa keessatti isaan hinkuffisu. Kanumarraa ka'uun uummanni Oromoo hammam dimookiraatawaa akka ta'e hubachuun nidanda'ama.

Haata'u malee, sababa hawaasni keenya kun barnoota ammayyaa kana hinbaranneef wantoonni kun osoo hinbarreeffamin afaaniin dhalootaa dhalootatti darbaa dhufuun isaa akka inni addunyaarratti hinbeekkamneef sababa guddaa ta'eera. Kanumarraa ka'uun, maddi dimokiraasii osoo uummata Oromoofi biyya Oromiyaa ta'uu qabuu biyyi Giriikii madda diimokiraasii akka ta'etti namoonni hedduun nidubbatu.

Ta'us dhugaan jiru maddi sirna diimokiraasii uummata Oromoofi biyya Oromiyaa ta'uu isaa hayyoonni hedduun dhimma kanarratti qorannoo adda addaa gaggeessuun dhugummaa isaa mirkaneessuu danda'aniiru. Kanumarraa ka'uun

yeroo ammaa kana sadarkaa addunyaatti sirni Gadaa dhaabbata mootummoota gamtoomanii keessatti galmeessuuf karoorsuun isuma kana kan cimsuudha. Kanumarraa ka'uun, waloon kunis dhimmoota kana lameen walbira qabuun dhiheesseera. Inni kunis seenaa durii isa ammaa waliin walbira qabuun dhiheessuun kun tuqsee jedhama.

Fkn 7.

.....
Atee-loon dullattii
Hawaayii hidhanii
hidhaadhaa hiikattee
kitaaba ilmii nyaatte-
jedha dur-duriin
kitaaba ilmii Ilma Oromaa
ilmii Oromummaa
.....(fuula 156)

Walaloon armaan olii kun mata duree 'Waarii' jedhu keessaa kan kutame. Aadaa uummata keessatti ateeteen bakka olaanaa qabdi. Ateeteen ayyaana dubartiiti jedhama. Inni kunis sirna mataasaa kan qabuudha. Sirnasaa dhiheessuu dhiisnee gara dhimma keenyatti haadeebinu. Uummanni keenya yemmuu waan tokko qale moora ilaala. Sababni kanaas, bara durii loonitu kitaaba nyaate jedhama. Kana jechuun immoo loonis ta'ee bushaayeen yemmuu qalaman moora isaanii keessaa baasanii ilaaluun baay'ee baratamaadha.

Sababni kanaas kitaabni sun kan Waaqni buuse jedhamee amanama. Kitaabichi kunis erga loonin nyaatame booda ayyaantuu bira deemuun waa'ee nyaatamuu kitaabichaa gaafatan. Sana booda ayyaantuun kunis yemmuu loonis ta'ee bushaayeen qalaman moora isaanii akka ilaalan itti hime jedhama. Kunis barreeffamni kitaabichaa moora isaanii irratti waan maxxanuuf moora dubbisuun achirraa akka eegale kan himamuudha. Dhimmuma kana xiyyffannoo keessa

galchuun waloos kunis walaloo kana keessatti isa kana kan barreesseedha. Kanumarraa ka'uun, malleen dubbii keessaa tuqseen as keessatti kan argamuudha.

Fkn 8.

.....
Gullallee Tufaa Munaa
Boolee Bulbulaa bulla
dachaa gaawwaa Finfinnee
Kooraa Dhakaa Araaraa
Daalattii ginna ciifna
.....(fuula 164)

Walaloon armaan olii kun ogwalaloo *Anaan'yaa* mataduree 'Waarii' jalaa waraabbame. Isa kana keessatti maqaaleen dhahaman kun maqaalee Magaalaa Finfinnee keessatti uummanni Oromoof isaaniif moggaase moggaasa ganamaati. Kun akkuma jirutti ta'ee dachii kanarra jiraachaa kan tureefi abbaan biyyattiis uummata Oromooti. Kana jechuu jaarraa muraasa dura gosa Oromoo keessaa Tuulamni naannoo magaalaa Finfinnee kana qabatee kan tureefi keessa jiraachaa akka ture seenaan ragaa baha. Kunis uummatichi sababoot adda addaan qe'ee isaa kanarraa buqqa'uu danda'era.

Garuu, mootii gabroomfataa Habashaa kan ta'e bara mootii Minilik 2^{ffaa} uummata Oromoo humnaan dachiisaa irraa buqqisee ari'uun dachiifi maqaa uummata keenyaa jijjiiraa kan tureedha. Maqaan armaan olitti eeraman kun yeroo ammaa kana maqaa birootiin kan beekkamaaniidha. Kunis erga mootiin Habashaa kun naannoo magaalaa Finfinnee kana too'ateen booda maqaalee lafa Oromoo kan turan guutumaan guututti jijjiiruun hooggantoota yeroo sana kutaalee Finfinnee keessatti uummata kana bulchaa turan ajjeesuun kaan immoo biyyaa baasuun uummata Oromoo abbaa biyyummaa iisaanii mulquun to'annaa isaanii jala oolchuu danda'eera. Uummanni Oromoos erga bara sana naannawa kanarraa buqqa'ee booda gara kanatti deebi'uu dadhabee hamma yeroo kanaatti Finfinneerraa baqatee kan jiruudha. Kanaafuu, walaloo armaan olii kana keessatti

dhimmoonni seenaa ibsan waan jiraniif malleen dubbii keessaa tuqseen jiraachuun isaa ifaan ifatti kan mul'atudha.

4.6 Qaaccessa Atee ykn Jedhiyaadii

Ateen waan nu bira hinjirre tokko akka waan nu bira jiruutti fudhachuun waliin dubbachuun kan itti gargaaramnuudha. Owalaloo *Anaan'yaa* keessatti ateen fakkeenya isaa waliin qaaceffameera.

Fkn 1.

.....
Maddituu Gibee
osoo ifa 'gartee
dukkanaan ifa
ifaan dukkana
gonka ati hinjettu
osoo of agartee
..... (*fuula 56*)

'Maddituu Gibee'walaloon jedhu kun ogwalaloo *Anaan'yaa* jedhu keessaa fudhatame. Ateen walaloo armaan olii kana keessatti ni'argama. Kana jechuun akkuma hiika isaa keessatti ilaaluuf yaalletti ateen waan nu bira hinjirre tokko akka waan nama bira jiruutti ilaaluun kan ibsamuudha. Kanumarraa ka'uun, dhalli namaa yemmuu laga Gibee waliin akka waan inni dhagggeeffachaa jiruutti fudhachuun kan itti gargaarameedha. Waliin dubbii kana keessattis Gibeena ofii isheef ifuu osoo dandeessuu dukkana keessa akka jiraattu hubachuun nidanda'ama. Akkasumas dukkana keessa jiraachuu ishee akka hinbeekneefi amma dukkana keessa jiraachuu ishee itti himuun qabeenya Gibeerraa maddu kana mataasheetiif oolfachuu akka qabdu gorsuuf kan itti gargaarameedha. Kanaafuu, walaloo kana keessatti ateen kan jiruudha.

Fkn 2.

.....
Aaddee moo Adaadaa
addooyyee moo Aaddaa,
Maaliin si waamulaa?
sabbati mudhii kee
guduunfaan laafinnaa
gufattee kufittaa
kuftee caccabittaa
..... (fuula 58)

Walaloon armaan olii kun ogwalaloo *Anaan'yaa* keessaa '*Anaan'yaa Kaayyoo*' jedhurraa fudhatame. Isa kana keessatti namni tokko yemmuu inni nama isa bira hinjirre tokkoof waan gochuu qabu ibsutu jira. Kunis namni kun adaadaa yookin aaddee jedhee si yaamuu moo maal sin jedhu laata jedhus of keessaa kan qabuudha.

Kanamalees, sabbanni mudhii isheefi jifaarri isaa kan baay'ee dheeraa ta'e kun miila kee si qabee akka si hinsakaalle jechuun itti hima. Kanumaan wal-qabatee, adeemsa yookin imala kee irratti aduun akka sitti hindhiinne jechuun akeekkachiisaa jira. Kanaafuu, waan nama bira hinjirre tokko akka waan nama bira jiruutti fakkeessuun dhiheessuun kun immoo atee jedhama. Kanaafuu, walaloo kana keessatti ateen akka mala dubbii tokkootti gargaarama.

Fkn 3.

.....
yaa dhallaaduu
addooyyee laliftuu kana
hoo'uu callee addooyyee kana
jaalalli keenya akka jabaatu
..... (fuula 62)

Barreeffama armaan olii keessatti yemmuu dhalli namaa lubbu-dhabeeyyii biroo waliin akka dhala nmaatti waan nurraa fagoo jiru tokkotti haasa'uun bal'inaan kan mul'atuudha. Fakkeenyaaf, yemmuu dubbataan kun walaloo kana keessatti dhallaadduu waliin akka namaatti waan tokko kennuufi addooyyesaa waliin akka jiraatan hawwiifi fedhii qabu ibsata. Kunis akka dhallaaddun sun jaalalasaanii kana galmaan geessuuf waan itti dhimmaaatu qaba. Inni biraan immoo, aannan loonii kennuufi akkasumas dhadhaa akka nyaattuuf kan itti yaadedha. Walumaagalatti walaloo kana keessatti ateen jiraachuun isaaniihubatama.

Fkn 4.

.....
atamis hanqattaree
Empedocle-tu hinka'uu
Etna deebi'ee hinyaabuu
Achiinba hammasaa hingahu
cugqaaltu Etna hinta'uu
moo, Ilma Oromaatu ilmii hinqbuu?
 yaa ekeraa surraa siidaa?
 (fuula 97)

Walaloon armaan olii kun wantoota dubbataarraa fagoo jiran akka waan isatti dhihoo jirannitti fudhachuun yemmuu dubbatutu mul'ata. Kana keessatti maqaa nama tokko dhahuun ati akkamiin hamma kanaa hanqatta jechuun gaaffii yemmuu dhiheessu hubachuun kan jruudha. Akkasumas ilmi Oromoo akkamiin waan akkanaa dhaba jechuun waan tokkoof gaaffii dhiheessa. Gaaffii isaa kana keessatti ekeraa nama du'ee tokko waliin haasa'uun kan jiruudha.

Kana jechuun namni dhimma kana sirriitti beeku akka du'eefi namichi sun osoo jiraate dhimmoota kanarratti deebii gahaa kennuu akka danda'us ekerasaatti himaa akka jiru hubachuun nidanda'ama. Egaa dhalli namaa wantoota isa bira hinjirre tokkotti haasa'uun, komachuun, gaafachuun, gammachiisuun, muufachiisuufi waan kana fakkaatan raawwachuun walaloo kana keessatti kan

mul'atuudha. Dimshaashumatti, malli dubbii dhimmoota armaan olii kana keessatti kan argamu ateedha.

4.7 QaaccessaArbeessuu

Malli dubbii kun amala wanti tokko qabu garmalee ol kaasuun yookin gadi buusuun ibsuuf kan gargaaruudha.Qaaccessi mala dubbii kanaas armaangaditti qaaceffameera.

Fkn 1.

.....
hirkoon dhaabbati keeti
yoo jigu kaasuu koo
aggaamtee fuudhuudhaaf
anuu sii romminnaa
anayyuu wayyinaa
natu lafa bira
ati gubbaa sana
..... (fuula 22)

Walaloo asiin olii kun 'Lolittaa' jedhurraa fudhatame. Walaloo armaan olii keessatti gaalee 'natu lafa bira, ati gubbaa sana' kan jedhutu jira. Gaalee 'natu lafa bira' jedhu kana yemmuu ilaallu, namni kun waa'ee dheerinasaa kan ibsuudha. Innis dheerinnisaa gabaabaa akka ta'e hubachuun nama hinrakkisa. Namni kun dhaabbii isaatiin baay'ee gabaabaa ta'uusaa agarsiisuuf yaada kanatti dhimma baheera.

Kana keessattis wanti hubatamuu qabu amala wanti tokko qabu garmalee gadi buusuun dhiheessutu mul'atu. Gaalee 'ati gubbaa sana' jedhu immoo jedhu kun namni sun hojjaa isaatiin dheeraa akka ta'e nihubatama. Kana jechuun dheerina nama kanaa ibsuuf jecha dheerinasaa garmalee ol kaasuun kan ibasmeedha. Kanaafuu, amala wanti tokko qabu garmalee guddisuufi kineessuun dhiheessuun

kun arbeessuu waan ta'eef walaloo kana keessattis inni kun bal'inaan kan mul'atuudha.

Fkn 2.

.....
maddee yaa'ee hincitu
ofirra naannaya
gaaratti achi ol yaa'a
.....(fuula 24)

Barruu armaan olii kana keessatti waa'ee bishaanitu dubbatama. Kana keessattis bishaan sun galaana guddaa kan ta'eefi bakka tokkotti kuufamee jiraachuu isaatu hubatama. Bishaan kun baay'ee guddaa ta'uusaa hubachiisuuf akka inni ofirra naanna'ee gara gaaratti ol yaa'uu akka danda'e hubanna. Haata'u malee, bishaan tokko hammuma fedhe guutus kallattii gara gadiitti yaa'a malee gara gaaratti achi ol kan yaa'uu miti.

Kanumatti dabalees, dhimma kana garmalee ol kaasuun ibsuun kunis waan tokko ukukkubsuuf malee yaadni kun guutumaan guututti dhugaa miti. Kanumarraa ka'uun, malli dubbii arbeessuu kunis walaloo kana keessatti nimul'ata.

Fkn 3.

beeketu si kaa'e
(uuman)
Samiitti ol sibaasee
Qaqaa dumeessaatiin
Jibrii hurriin mare
Cabii samii gidduu
Labeessa walakkaa
walitti hirkisee
Lubbuu ittiin rakkisee
..... (fuula 27)

Dhimmoota asiin olii keessatti walduraa duuban gaalee ‘beeketu si kaa’e,uuman, samiitti ol si baase’ kan jedhutu argama. Yaada kanarraa hubachuun kan danda’amu akka nama tokko namni tokko iddoo olaanaa jiru tokko aangoo guddaa akka qabu agarsiisuuf kan itti gargaaraman fakkaata. Haata’u malee, uuman dhala namaa kan inni uume dacheerratti malee samiirratti akka hintaane beekkamaadha. Garuu barreessaan walaloo kana namni kun nama aangoo guddaa qabu agarsiisuuf dubbii qolaa kanatti dhimma baheera. Mallii dubbii qolaa kunis arbeessuu jedhama.

Fkn 4.

.....
sagal si gaafattii
nagaa dhaamtii
isiin siif dhaamtu
hamma midhaaniti
hamma bishaaniti
hamma urjii samiidhaa
hamma cirraachaati
.....(fuula 29

Namni tokko yemmuu walirraa fagaatee iddoo biraa yoo deeme namni sun isa biraaf nagaa nidhaammata. Walaloo armaan olii kana keessattis dhimmoonni kun haala adda addaan dhihaachuu danda’eera. Kana jechuun akkuma namni tokko yaaddoo waliif qabu agarsiisuuf jecha dhaamsa nama sanaaf ndhaammata. Dhaamsi kunis hamma nama sana bira gahutti dhaamsi sun osoo walirraa hincitin kan ergamuudha. Walaloo kana keessattis dhaamsi yeroo hedduuf nama biroof ergamaa turuu isaatu hubatama. Haata’u malee, dhaamsi tokko hammuma fedheeyyuu yoo baay’ate, hamma urjii samii, hamma cirrachaa, bishaaniifi midhaanii ta’uu hindanda’u.

Itti dabalees, dhimmoonni kun wanta armaan olitti dubbatame kanaan hariiroo tokkollee kan qabuu miti. Garuu dhaamsi sun yeroo baay’eef ergamee qaama

ergame sana bira gahuu dhiisuu isaa agarsiisuuf kan itti gargaarameedha. Kanaafuu, walaloo kana keessatti arbeessuun jiraachuun isaa ifatti kan mul'atuudha.

Fkn5.

.....
foon 'saa qorqee alaanfatee
dhiiga ofiisaa xuuxxatee
imimmaan 'saa lateeti
jiraatti awwaalame
hidda isaan ardiin dhowee
lubbuu altokko du'e
daddabalee dudu'ee
xoma'ee shaanta'eti
..... (fuula 65)

Walaloo olii kana keessatti walduraa duuban yemmuu ibsaman, gaalee 'foon 'saa qorqee alaanfatee, dhiiga ofiisaa xuuxxatee, imimmaan 'saa lateeti, jiraatti awwaalame' kan jedhamanitu argama. Gaalee foon'saa qorqee dhiiga ofiisaa xuuxxatee kan jedhu kun yemmuu dhalli namaa lammiisaa miidhuufi ajjeesuun miidhaa irraan gahu ibsuuf kan tajaajiluudha. Kana jechuun dhalli mataa ofii isaatiif qaama isaa ofirratti hinyaatu; akkasumas dhiiga ofii dhangalaasee ofumaaf deebisee hidhugu. Gama biraan immoo, imimmaan 'saa lateeti, jiraatti awwaalame kan jedhu arganna. Kunis dhalli namaa akkuma guyyaa gammachuu gammadee jiraatuguyyaa gaddaa immoo imimmaan harcaasee gaddaafi gammachuusaa ni'agarsiisa.

Ta'us imimmaan lafarratti dhangala'ee hinlatu. Kunis dhalli namaa addunyaa kanarratti osoo lubbuun jiruu awwaalun baratamaa miti. Namni tokko erga lubbuun isaa boqottee booda kan awwaalamuudha. Walaloo kana keessatti akka namni jiraa awwaalametti kan walaleeffameedha. Garuu, akkuma dhalli namaa jireenya isaa keessatti jiruun yoo itti toluu baateefi waan gaarii hojjechuu baate

nama jiraatti awwaalame jedhama. Kanaafuu, barreessaan walaloo kanaas dhimmoota kana xiyyeeffannoo keessa galchuun malleen dubbii arbeessuu kanatti dhimma baheera.

Fkn 6.

.....

midhaan tulluun achi

hamma tulluu gaha

tulluu yaabeen arge

tulluu koobii worqee

.....(fuula 128)

Armaan olitti ‘midhaan tulluun achi hamma tulluu gaha’ kan jedhu arganna. Walaloo kana keessatti barreessaan heddummina midhaanii ibsuuf jecha tulluu waliin waldorgomsiiseera. Kana keessatti midhaan tokko hammuma fedheeyyuu kan guddatuufi baay’atu yoo ta’e hamma tulluu hinguddatu.

Garuu, walaan kun bara durii hawaasni dachee bal’aa qabu ooyruu isaa irraa midhaan hedduu oomishaa akka tureefi yeroo amma immoo haalli akkasii kun waan hinjirreef isa kana yaadachiisuuf waan dhimma itti bahe fakkaata. Waanuma fedheefuu yaata’u, wantoonni armaan olitti tarreeffaman kun sadarkaa isaanitii olitti waan ol guddataniif malleen dubbii keessaa arbeessuutti gargaaramuun fuulletti kan mul’atuudha.

4.8 Fakkoo

Fakkoon akaakuu malleen dubbii keessaa isa tokko ta’ee wantootni caasaafi hiikaan walgitan yemmuu irra deddeebi’anii galan kan itti gargaaramnudha. Qaaccessi mala dubbii kanaas armaan gaditti qaacceffameera.

Fkn 1.

.....

Woyyaan woyyaadha

wayyaatti aana
wayyaa 'jjin ba'a
gogaan coraadha
qaamaatti aana
foon wajjin ka'a
dhiignis dhiiga
onnee dhiiga
onnee irraa madda
.....(*fuula 69*)

Walaloon armaan olii kun ogwalaloo *Anaan'yaa* mataduree 'Aanaaf' Saafoo' jedhu keessaa kan fudhatameedha. Akkuma walaloo armaan olii kanarraa hubachuun danda'amutti jechoonnifi gaaleen adda addaa kanneen caasaan walgitaniifi hiika walitti dhihaatu qaban iddoo garaagaraatti irra-deddeebi'uun galaniiru. Fakkeenyaaf jechoonnifi gaaleen akka 'wayyaa, dhiigaafi onnee' jedhaman haala garaagaraan galuu danda'aniiru. Kanaafuu, walaonis kunis walaloo kana keessatti rakkootti gargaarameera.

Fkn.2

.....
shimbirroon laga lagaa
afaan afaan dubbatti
waaqa tokko waammannaa
madda tokkohoo dhugna
qaama tokkoon munyuuqna
aduu tokko qaammanna
afaan tokko dubbanna
suphee keenyahoo takka
akka bassoo qirraacii
maaliif gargar facaanaa?
.....(*fuula 79*)

Walaloo armaan olii kana keessatti jechoonni akka ‘laga,afaan, tokko’ kan jedhaman irra-deddeebiin galaniiru. Jechoonni kunis sababoota adda addaatiin kan galaniidha. Inni kunis dhaamsa walaloo kanaaf dubbistoonni akka barreeffama kanaaf xiyyeeffannoo addaa kennanii dubbisaniif kan tajaajiluudha. Qabatuma kanaan barreessaan walaloo kanaas malleen dubbii keessaa fakkootti gargaaramuun isaa fuulletti kan argamuudha.

Fkn 3

.....
ufuf ! uf! uf! uf!
bararreetii ibsaa dungoo
bil jedhi yoo-kan haa ifuu
lib jedhi haa dukkanaa’uu
kan iftee hinibsineef
billaacha baallee fixxe
qaaxiraa bulchitee
lib jedhi haa dukkaanaa’uu
bobaatus cilaattoftus
boolli jireenyaa hino’uu
bil jedhi bil jedhi
bararreetii ibsaa dungoo
barriiftuu Haadha Margoo !
 (fuula 85)

Walaloon armaan olii kun walaloo *Anaan’yaa* keessatti mata-duree xiqqaa ‘Aanaaf’ Saafoo’ jedhu keessaa kan kutamee fudhatameedha. Akkuma isa asiin olii kanarraa hubachuun danda’amutti dhamjechi ‘lib,bil’ jedhaman bakka garaagaraatti irra-deddeebiin galuun isaa nimul’ata. Inni kunis akkuma walaloo armaan duraa keessatti ilaalletti asittis dhimmoota adda addaa ibsuuf kan gargaaran waan ta’eef mala dubbii keessaa fakkootti gargaaramuun barreessaa kan jirudha. Kanumaan wal-qabatee irra-deddeebiin jechootaa kunis iddoo biraattis kan argamu ta’uu isaa hubachuun nidanda’ama.

Fkn 4.

.....
dhugaadha dhugaas miti
dhugaa soba fakkaatu
soba dhugaa ulfaa'e
lakkuu dhaluuf miixatu
an nama miti
at nama miti
nu nama miti
.....(fuula 107)

Walaloon armaan olii kun walaloo *Anaan'yaa* keessatti mata-duree xiqqaa 'Sammuuf' Dr. Namoo' jedhu keessaa kan kutamee fudhatameedha. Fakkeenya armaan olii kanarraa kan hubatamu jechoonni akka 'dhugaa, nama, mitiifi soba' jedhaman xiyyeeffannoo walaloo kanaa agarsiisuuf kan galaniidha. Kanajechuun namni tokko waan tokkorratti xiyyeeffannoo akka kennaniif jechoota irradeddeebi'anii yaamuun beekkamaadha. Kanumarraa ka'uun walaloo kana keessatti fakkoon bal'inaan kan mul'atuudha.

Fkn 5.

.....
ati obsi yaa sammuu
obsi jannata bantii
obsi obsi ilmiidhaa
karra jaannamaa cuftii
..... (fuula 122)

Walaloo gubbaa kana keessatti jechi 'obsi' jedhamu bakka adda addaa saditti galeera. Jechoonni kunis irra deddeebiin galuun walaloon kun miidhagina akka argatuuf amlli dubbii kun faayidaa olaanaa kan qabuudha. Kanamalees, Kun kan mul'isu ergaan sun maalirratti akka xiyyeefate agarsiisuuf kan gargaaruudha. Kanumarraa ka'uun, waloona kunis isa kana beekuun walaloo kana barreessuu

danda'eera. Sababuma kanaaf, malleen dubbii keessaa fakkootti gargaaramuun kan mul'atuudha.

Fkn 6.

.....
woo si yaa Anciinbaa
maal carraa hamaan gurbaa
irree irree nyaataa
moo, irreen irree baataa
irree miiloo taayitaa?
hoolaan hoolaa tiksaa?
moo hoolaa cumaa jigsaa?
.....(fuula 154)

Fakkeenya asiin olii kana keessatti jechoonni yeroo lamaafi isaa ol irra deddeebi'an nijiru. Isaanis kanneen 'akka irreefi hoolaa' jedhamaniidha. As keessatti wanti hubatamuu qabu jechoonni kun walaloo kana keessatti miidhagina addaa itti kennuuf kan gargaaraniidha. Kanaafuu, walaloo kana keessatti dhimma kanatti gargaaramuun cimina barreessaa kanaati. Kunis malleen dubbii kana keessatti fakkoon jiraachuu isaa salphaatti hubachuun kan danda'amuudha.

Fkn 7.

.....
bishaantu aaree boba'a
dhagaatu baqee yaa'a
dhagaatu qorree cabbaa'a!
akkas karaan ce'umsaa
lagan lagatti darbuu
tabbaan tabbatti ol yaabu
..... (fuula 165)

Jechoota walaloo armaan olii keessatti argaman keessaa jechoonni akka dhagaa, lagaafi tabba jedhaman yeroo lama lama irra-deddeebiin galaniiru. Irra-deddeebiin jechootaa kunis hogbarruu keessatti bakka olaanaa kan qabaniidha. Gaheen isaanii kunis xiyyeeffannoo qaamni tokko dhommoota adda addaa irratti qabu agarsiisuuf kan tajaajiluudha. Irra-deddeebii jechootaa kanas ija hogbarruutiin yemmuu ilaallu barreessaan tokko barreeffama isaa keessatti malleen dubbiitti akkamitti gargaarame gaaffii jedhu deebisuuf malleen dubbiitti gargaaramuufi dhiisuun isaa ulaagaa isa tokko. Kanumarraa ka'uun, barreessaan walaloo kanaas maleen dubbii keessaa fakkootti tajaajilamuun isaa kan argamuudha.

4.9 Qaaccessa Habalakaa

Malli dubbii kun dhaamsa tokko faallaa isaatiin dabarsuuf kan gargaaru. Kana jechuun dhaamsi sun ifatti osoo hintaane karaa dhoksaa ta'een dabarsuuf kan gargaaru jechuudha. Fakkeenyiifi qaaccessi isaas dhihaateera.

Fkn 1.

.....
titiisni mana gala
kan xuuxee hindammeessinee
kan dammeessee ofii hinnyaanne
nu hawwaannisa miti
kan badiitti bobba'u
nu jalduu biiroo miti
kan garaan garaaf lolu
gurmuu kannisaa malee
kan damma guuree yaa'u
sonsa waareeti malee
girrisa garbuu miti
kan qufaa jaartii na'u
 (72-73)

Akkuma walaloo armaan olii kanarraa hubachuun danda'amutti dhimmoonni waliif faallaa ta'an haala adda addaa galanii jiru. Fakkeenyaaf osoo kanniisni mana buluu qabuu titiisni yemmuu isheen mana galto niagarra. Kana jechuun akkuma namni dafqee hojjete tokko waan isaatti gargaaramuu qabuu qaamni biraa qabeenya isaa akka itti hingargaaramne kan jiru ta'uu isaa ibsuuf kan galaniidha. Kanamlees nuti awwaannisa miti kan badiitti bobbaaanu yemmuu jedhus walaloo kana keessatti kan mul'atuudha. Kana jechuun kan waan tokko balleessuufi badiif uumame isini malee hawaasa keenyaa miti ergaa jedhu of keessatti kan hammatuudha.

Gama biraatiin immoo, kanniisni akka sonsaa kan hadhaa ittanee dhalu osoo hintaane damma dammeessee kan dhala namaa sooruufi garaa isaatiif akka hinduune agarsiisa. Garuu, hoomaan qamalee garaa isaaf jedhee akka walloluufi girrisni immoo waanuma xiqqoo takkaaf sodaan bakka seenu akka dhabu hubachuun nidanda'ma. Kanumarraa ka'uun osoo namni tokkos waan namni tokko hojjete osoo ati hinbeekin abbaa waan sanii of taasisuun kan itti gargaaramu yoo ta'e, dhimmoota akkanaa kaasuun nama sanatti karaa faallaa ta'een ergaa ofii dabarfachuun kun malleen dubbii keessaa habalaka jedhama. Kanaafuu, walaloo kana keessatti inni kunis jiraachuun isaa kan fuulletti jiruudha.

Fkn 2.

.....
foollee bishaan gogsitu
booree aannan dhimmistu
kalluudha bishaan raatuu
dalasaa midhaan nyaatu
dallaa karaa dhiibatu
abjuu ta'ee haa hafuu
 (fuula 75)

Akkaataa walaloo armaan olii kana keessatti hubachuun danda'amuun wantoonni waliif faallaa ta'an lama wal-bira qabamuun dhihaataniiru. Isaanis 'dalasaafi

midhaani’. Qonnaan bultoonni midhaan erga facaaasanii booda midhaan sun akka bineensota adda addaan hinnyaatameef dalasaa itti ijaaru. Haata’u malee, walaloo kana keessatti dalasaan akka midhaanirraa diina ittisuuf itti ijaarame sun yemmuu midhaan nyaatu agarra. Kana jechuun akkuma dhalli namaa amaanaa namaa cabsee waadaa nyaatu san karaa faallaa ta’een dalasaan midhaan nyaachuun kan hubatamuudha.

Karaa biraatiin immoo, dallaan yemmuu karaa dhiibbatu agarra. Kana keessatti yeroo tokko tokko namni bakka dhufteen isaa hinbeekkamne tokko lafa abbaa tokkoorratti olaantummaa fudhachuun abbaa qabeenyaa san yemmuu achirraa ari’u darbee darbee nimul’ata. Kanumarraa ka’uun, barreessaan walaloo kanaas dhugaa hawaasa keessa jirurratti bu’uureffachuun karaa naannawaafi faallaa ta’een dhaamsa isaa dubbii qolaa habalaka jedhamuun dabarsuu danda’eera.

Fkn 3.

Saafoo! Saafoo!
gadheen fira hinqabane
diinan fira koo jedha
Addooyyeen masoo qabdii
Haadha biyyaa naan jedhi
Haadha abaluun siin jedhaa!
..... (fuula 85)

Walaloo armaan olii kana keessatti gaalee ‘gadheen fira hinqabne, diinaan fira koo jedha’ kan jedhu kana keessatti diinniifi fiirri waliif faallaadha. Kanumarraa ka’uun namni tokko yemmuu rakkoon isa qabde rakkoo sana jalaa bahuuf diina isaatin fira koo akka jedhu hubachuun nidanda’ama. Garuu gadheen wallaaltes ta’u beektee diinan akka fira koo jettu hubachuunis nidanda’ama. Garuu, namni tokko immo diina isaarratti tarkaanfii fudhachuu yemmuu barbaadu suuta jedhee osoo diinni sun irrati hinbeekin isuma waliin kokkolfaa diinasaa biyyoo nyaachisee hawaasa keessa kan jiraatudha. Kanaafuu, diina ofii amananii waliin

jiraachuun sirrii akka hintaane nama hubachiisa. Walumaagalatti walaloo kana keessatti dubbiin qolaa habalaka jedhamu ifaatti kan argamuudha.

Fkn 4.

.....

Homer ija bakakkaa

Uumaa obboleessa waaqaa

.....(*fuula*156)

Fakkeenya walaloo armaan olii kana keessatti gaalee ‘Homer ija bakakkaa’ kan jedhu arganna. Akkuma beekkamu namni Homer jedhamu nama qaroo hinqabneefi walaloo barreessuun beekkamuudha. Homer nama ijaan hin’argine tahee osoo jiruu akka waan ijji isaa bakakkaa fakkaatutti akkaataa faallaa ta’een barreessaan kun waa’ee namicha kanaa barreesseera. Kanumarraa ka’uun, ergaa waan tokkoo karaa faallaa waan dubbannu sanaatiin dabarsuun habalaka jedhama. Walaloo kana keessatti malli dubbii habalaka jedhamu kun nijira jechuudha.

BOQONNAA SHAN: CUUNFAA, ARGANNOOFI YABOO

Boqonnaa kana jalatti dhimmoonni sadi ibsamaniiru. Isaanis: cuunfaa, argannoofi yaboo qorannichaatu dhihaate. Ibsi isaanis haala armaan gadii kanaan taa'aniiru

5.1 Cuunfaa

Ogwalaloo Anaan'yaa kana keessatti malleen dubbii adda addaatu qaaceffame. Malleen dubbiiis ogwalaloo *Anaan'yaa* keessatti argaman isaan kam akka ta'an tokkoon tokkoon isaanii addaan baasuun ibsi itti kennameera. Kana jechuun malleen dubbii walaloofi dubbii namoonni jireenya guyyaa guyyaan taasisan keessatti akkaataa adda addaan kanitti kan gargaaramaniidha. Kunis walaon walaloo kanaa malleen dubbii kanneen akka nameessuu, arbeessuu, habalaka, mitihee, akkasa, iddeessuu, tuqsee, atee, fi fakkootti gargaaramuun isaa bal'inaan ibsameera.

Kanumarraa, ka'uun, malleen dubbii kunis dhaamsa tokko karaa dhokataafi iccitii ta'een dabarsuuf kan tajaajiluudha. Walumaagalatti, ogwalaloo kana keessatti malleen dubbii haala gaarii ta'een ogwalaloo kana keessatti mul'achuun isaa, haala kamiin akka walaon itti gargaarame, dhimmota akkamii waliin akka walitti hidhatuufi akkasumas ergaa kam dabarsuuf akka itti dhimmame ibsuun danda'ameera. Kanaafuu, ogwalaloo kana keessatti malleen dubbii haala adda addaan itti gargaaramuun isaa qaaceffameera.

5.2 Argannoo

Qorannoon kun kaayyoowwan qabatee ka'e qaba. Kaayyoon qorannoo kana malleen dubbii walaloo *Anaan'yaa* keessatti argaman qaaccessuudha. Haaluma kanaan walqabatee argannoowwan armaan gadii kun argamaniiru.

1. Ogwalaloo *Anaani'yaa* keessatti malleen dubbii dhimmoota adda addaa ibsuuf galuun isaanii argameera. Dhimmoonni kunis dhimmoota hawaasummaa, siyaasaa, seenaa, aadaa, diinagdee, Oromummaafi amantii akka jiran argamaniiru.

2. Ogwalaloo kana keessatti malleen dubbiitti heddumminaan gargaaramuun cimina waloo kanaa ta'uu qorataan argateera.
3. Waloon ogwalaloo *Anaan'yaa* malleen dubbiitti gargaaramuun sababa mataasaa qaba. Sababoonni kunis barsiisuu, gorsuu, akeekkachisuu, miliquu, to'achuufi bashannansiisuuf akka ta'e qorannoo kana keessatti argameera.
4. Malleen dubbii ogwalaloo *Anaan'yaa* keessatti waloon iddoo adda addaatti kan itti gargaarameedha. Inni kunis, bifa walaloo, mammaaksa, sheekkoo, sirba, weedduufi geerarsaa keessatti gargaaramuu akka dandeenyu walaloo kana keessatti argameera.
5. Gosoonni malleen dubbii ogwalaloo *Anaan'yaa* keessatti argaman kanneen akka nameessuu, arbeessuu, habalaka, mitihee, akkasa, iddeessuu, tuqsee, ateeffii fakkoo ta'uu isaanii qorataan qorannoo isaa keessatti argateera.

5.3. Yaboo

Uummanni tokko seenaafi eenyummaa isaa dhaloota dhufuuf dabarsuufi isa darbe yaadachiisuuf walaloon iddoo guddaa qaba. Kanatti dabalees, walaloon akkuma gosa adda addaa qabu faayidaa garaaraa qaba. Kanumarraa ka'uun, ogwalaloo keessatti malleen dubbiitti gargaaramuun ergaan waan barreessinu sanaa sammuu dubbistootaa keessatti fakkii kaasun yeroo dheeraa tursuuf kan gargaarudha. Sababuma kanaan, waloon ogwalaloo kanaa isa kana beekuun:

1. Malleen dubbii dhaamsa tokko karaa naannawa ta'een qaama biroo, biraan gahuuf shoora olaanaa akka taphatu beekuun malleen dubbiitti osoo gargaaramee gaarii ta'a.
2. Malleen dubbii haasawaafi barreeffama keessatti iddoo adda addaatti galuun dhimmoota baay'eef kan gargaaru waan ta'eef waloon kun malleen dubbii kanatti akkaataa ifa ta'een osoo itti fayyadamee bayeessa ta'a.
3. Waloon kun ogwalaloo isaa keessatti jechoota afaan biraarraa fudhatee waan itti gargaarameef dubbistoonni isaa waan rakkataniif osoo jechoota Afaan Oromootti osoo dhimma bahee gaarii ta'a.

4. Ogwalaloon *Anaan'yaa* kun gosa walaloo kamii akka ta'e addaan baasuuf qorattoonni gara fuulduraatti addaan baasuuf osoo qorannoo irratti gaggeessanii gaarii ta'aan dhaamsa qoratichaati.

Wabiilee

- Abrahams M. H. (1982) . *Glossary Of Literary Terms*. New York :Holt Rinehart and Wiston
- Addunyaa Barkeessaa. 2011. *Akkamtaa :Yaadrimee Qorannoo Hujoo*. Finfinnee, Oromiyaa
- _____. 2014. *Semmoo : Bu'uura Barnoota Afaaniifi Afoola Oromoo*. Finfinnee : Dhaabbata maxxansaa Far East Trading PLC.
- Asafaa Tafariiraa Dibaabaa. 2006. *Anaan' yaa*. Maxxansa 2^{ffaa}. Finfinnee.
- _____. 2009 . *Eela: seenaa Oguma Oromoo*. Far-East Trading PLC.
- Awwal Sa'id . 2013. *Mijuu Og-barruu*. Dirre Dhawaa
- Berg B. 2001. *Qualitative Research Methods for the Social sciences*. California State University, Long Beach.
- Dastaa Dassaalany. 2002. *Bu'uura Qorannoo*. Finfinnee: Mana maxxansaa Boolee.
- _____. 2013. *Bu'uura Qorannoo*. Finfinnee : Dhaabbata maxxansaa Far East
- Dorson, M. R.1972. *Folklore and Folklife : An Intoduction*. Chigaco : University of Chigaco press
- Fedhasaa Taaddasaa .2013. *Subii: Bu'uuraalee Ogbarruu Oromoo*. Finfinnee: Dhaabbata maxxansaa Subi Printing Press.
- Finnegan R.1970. *Oral literature in Africa*. The oxford library of African literature: Oxford University Press Eastern Africa
- _____. 1976. *Oral Literature in Africa* .Cambridge : Oxford Univesity prees

- Flick Uwe . 2002. *An Introduction to Qualitative Research* 2nd .edition New Delhi: Sage Publication
- Dirribaa Tafari, Dirribee Qana'aa, Girmaa Maammoo, Latamoo Badhaasoo Mahaammad Hakiimiifi Yeneenah Tasammaa. 2001. *Wiirtuu Jiildii-9: Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo*. Finfinnee: Dhaabbata maxxansaa Commercial Printing Enterprise
- Dirribaa Tafari, Soofiyaa Sirraaj, Warquu Dachaasaafi Yeneenah Tasammaa. 1991. *Wiirtuu Jiildii-8 : Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo*. Finfinnee: APE104744/99
- Gosaayee Jambaru .2010. “Xiinxala Akaakuu Sadoommii Mammaaksa Oromoo Haadhaafi Abbaa Godina Lixa Shawaa Aanaa Qarsaa Maallimaa” Digirii jalqabaa guuttachuuf Yuunivarsiitii Addis Ababaaf kan Dhihaate. (kan hinmaxxanfame)
- Guddon, J.A.A. 1982. *A Dictionary Of Literary Terms*. New York : Published by peguin Books.
- Hayakawa, S. I. 1974. *Language in Thought and Action*. London: George Allen and Unwin.
- Isaaq Bariisoo. 2003. “Sakatta’a Haala Fayyadama Sadoommii Kitaaba Walaloo Mootii Qubefi Kumee Kumaatamaa”. Digirii jalqabaa guuttachuuf Yuunivarsiitii Addis Ababaaf kan Dhihaate. (kan hinmaxxanfame)
- Kumar, R. 1996. *Research Methodology: Stp-by step Guide for Beginners*. Addison Wesley Longman Australian Pty Limited.
- Lawrence, J. 1972. *Mix Me A Metaphor*. London:Gentry Books
- Melakneh Mengistu.1999. *Fundamentals of Literature* . Addis Ababa : Biranna Printing Prees.

Miller R. and Greenberg R.A. 1991. *Poetry On Introduction*. New York:
Published by Mc Millian Education.

Miller R. and Currie, I.1970. *The Language of Poetry*. London: Heinemann Books
Ltd.

Misgaanuu Gulummaa (2013) . *Dilbii : Bu'uura Afoola, Og-afaanii Af-walloo
Oromoo*. Finfinnee

Harry Shaw. 1905. *Dictionary Of Literary Terms*. New York : Mc Graw Hill
Book Company

Tafarii Jifaar Dinqaa. 2012. “Xiinxala Sadoommii Walaloo “Utuufi Malli Maali ”
Digirii jalqabaa guuttachuuf Yuunivarsiitii Addis Ababaaf kan
Dhihaate. (kan hinmaxxanfamne)Tolasaa

Shifarraa Tolasaa. 2012. “Xiinxala Sadoommii Kitaaba Waadaa Keessatti
Argaman” Digirii jalqabaa guuttachuuf Yuunivarsiitii Addis
Ababaaf kan Dhihaate. (kan hinmaxxanfamne.

Yaadannoo Gaaromsaa .2014. *Hora Obaa: Kuusaa Afoollan Oromoo*. Finfinnee:
Oromiyaa. Dhaabbata maxxansaa Elleni. p.p. plc

www. <http://focusonromioa.blogspot.Com> >2008/04

Dabaleewwan

Yuunivarsiitii Addis Ababaa

Kolleejjii Namoomaa, Qorannoo Afaanotaa, Jornaalizimiifi Sabquunnamtiitti

Muummee Afaan Oromoo, Hogbarruufi Fookiloorii

Dabalee ‘A’

4.1 Mitihee

Fkn 1.

*ilillii naa cirtaa
akkan hinjiitofneef
an sii jira jetta
harkuu naa elmita
silga na wagaataa (fuula 21-22)*

Fkn 2.

*tulluu qarree bahuuf
dura qilee bu'uu?
fittionnayyoo kiyyoo baasuuf
leenjii lubbuu lubaa
shan dhaqee shan labuu? (fuula 25-26)*

Fkn 3.

*qaalaa buunee baanee
qalbiit' wargama
gaaddidduu keet' fagoo
liphii liphii argama
foolii keetu qofa
halaallatti hawwat,
yoom jedhee sossobu
galli kee dhufi kee
lubbuu nu jiitofttee
marmaarteen cittoofttee.
anuu si argeera
faana kee wallaalee
shan bu'ee ba'eera
dhabee burjaajera (fuula 29- 30)*

Fkn 4.

*loli, utuu an si hinargin
qotee dilbii hinaglchuu
fuudhellee ilma hindhalchuu
kunoo! ganna, bonaa !
kuunnoo! bonaa, gannaa! (fuula 31)*

Fkn 5.

abjuun du'uun
quufa jennaan
garaa duwwaa
diinqa darbeen
eda abjuu koon
du'een bule
biyyi ba'ee
boo'aa oolee (fuula 35)

Fkn 6.

utaal takaallaa keen
bookkis cancala keen
boossus wajjin boonya!
boontus waliin boonnaa!
burraaqi gaadii keen
geerar cancala keen
utaal! utaali
kufis gangaladhu
du'iis lam' dhaladhu
jireenyi ajaadha
ciisuun waan badaadha
cancalli si fixxi
gaadiin si lixxii
booradhuu bookkisi
utaal ! qiriphisi (fuula 38)

Fkn 7.

qoraan kaabbarraa hincabsani
baala kaabbarraa hinkutatin
jiifuu muka Araaraati.
funyaan sagaliin margee
biyyoo alala nyaate
du'ee ka'ee of argeeti (fuula 65)

Fkn 8.

bidiruu warra durii
warra fayyaa awwaalamee
jiraatti wallaalamee
bidiruu rirmi nyaate
gogaa- jiidhaa ruuqamee
jaarraa meeqatu late ! (Fuula

Fkn 9

namni ilaalu raacha na se'a
dhuguman raacha
dhibameen du'a miliquufloo'a
fayyaan billaacha!
galaana an' jiru diilalla- o'a
kan na adamsu naacha gurraacha (fuula 69)

Fkn 10.

*bokkaa dhahaa roobu
duumessa gurraachaan
aduu boosoon deemuu
kan caamsaan dhoqqeessu
yandoon afraasaa caamu
waaree warwarraa 'ee
kan waarii gumgumu
lolaa yaa'a hinbeekne
halloo'saan bubbisu
hilleef' fulilleen bahee*

Fkn 11.

*ahaa edaa abjuun koo mirkana
ifuudhaaf dimimmisa
seerri uumamaa akkanaa
dhowuudhaaf malaa kuusaa
xaliilatuuf boora 'aa
bobboora'eetu ciisa (fuula 95)*

Fkn 12.

*dhgaadha dhugaas miti
dhugaa soba fakkaatu
soba dhugaa ulfaa 'ee
lakkuu dhaluuf miixatu (fuula 103)*

Dabalee ‘B’

4.2 Akkasa

Fkn 1.

*akka Heraclitus
dubbii mooraa ilaaltaa?
Lolittaa! Lolittaa!
akka Heraclitus
woo anaa woo anaa
kan darbe galaanaa
maddee hincitu
ofirraa naannayaa
akka warra Heellaa
kun madda kun eela
akka warra nikaayaa
kun heera kun seeraa (fuula 24)*

Fkn 2.

*anuu,
gaafan dhibame
akkasan ta'e
akka ati taatu
harkaafi miilli
na gaadi'amee
gaaficha bara'n
jilbaan daa'ime_
qalbii dhifamee
akkasan ta'e
akka ati taatu
yoon cancelame
akka kana
qalbii dhifamee
hiddaan hidhamee...(fuula 36)*

Fkn 3.

*hinka'u nan foqoqa
akka gad-deebii mucaa
hinfiigu nan munyuuqa
akka dullacha qocaa
takkaa immoo naan fooggala
akka waatii gurguddoo
amma immoo narraa gala
akka michii maanguddoo
maalan godha guddaa 'saa
na ga'eera fudhaa kaa ... (fuula 37)*

Fkn 4.

an ofan fakkaadha

yoo ati adii uffattu
ani gurraatumaa
oo ati gurraachoftu
ani gurraatuma
kan akka gaararraa
shan fakkaatu suma
fakkaachuu ta'uun
lameen walii lama,
daaraan daakuu miti
aararraanis Namaa? (fuula 40)

Fkn 5.

hudduun hidda kanaa
mi'aawaa akka dammaa
qoree qabaatullee
lixee hindhiigsu namaa
akka hidda arangamaa.(fuula 42)

Fkn 6.

lakkii warqeen harkaa qaban
sibiila fakkaataa
'na ilaali
maaloo indabarfataa
ingatataa (fuula 43)

Fkn 6.

yoo akka ati jettu
obsaat' dhuga ta'e
aanan sa'a goromsaa
sabbartiidhaan eegna
qabee qoraafannaa
habuubbii dhuubbannaa
guyyaan'saa? (fuula 43)

Fkn 7.

Imimmaan dubartii
akka sabiyyiiti
osoo waamin dhaqxii
hingaggeessin galti (fuula 44)

Fkn 8.

Gennuu,
bilchina sammuu
laphee onnataa
qalbii ititaa
simboo akka dilbaa
ayyaana ulfaataa
Rabbiif siif late
lammiirraas dhaalte
kaan ittiin caalte
kaaniin fixattee ! (fuula 56)

Fkn 9.

akka Odaa gooroo
fagoo mul'attaa Urjii samiirrat'
sirraan addaata
bantii kee gubbaa
Risaat' qubata (fuula 56)

Fkn 10.

keenyaan keenya kan nu jennu
maqaa ittiin dhaadannu
qaanquraan kan nu fakkaatu
qoqaan kan nu faarfatu-
fi dachii irratti dhalannu
kufnus qabannee kaanu
jedhee isa jiruuf dhaame
inni hidda 'saa dhibame (fuula 70)

Fkn 11.

dachiin kun indubbatti
lubbuu qabdi akka namaa
kan dhiibamee dhahatu
bahuudhaaf wixxifatu
kan akka bonaaf' gannaa
takka guutee hir'atu
boora'ee xaliilatu (fuula 71)

Fkn 12.

akka warra abbaa ajjeesee
rarraasee lootii gurraa
baqsaa loon dhangalaasee
finciltuu ilmaan dooraa
'Luba' maqaa of moggaasee
weerartuu dallaa dhiiraa
ijoolleen warra gadhee
warra dhale dhiibatti
barcuma abbaa wal saamti (fuula 73)

Fkn 13.

haati ilmaan gootataa
bannaan yaa barbaacha isii
kan nama deessu malee
Abbaa dhalche hinbeekanii
akka ilmaan harmallaa

Fkn 14.

qurxummiin nama ta'uuf
yookaan shimbirroo ta'uuf
galaana eega of buusee
akka qurxummii kaanii
aduu sodaatee hindheessuu
namni qurxummii ta'uuf

*firaa' ofii isaa dheessee
galaana eega of buusee
akka namiyyee kaanii
dhahaa sodaatee hindheessuu
du'aan du'aarraa hindheessuu! (fuula 103)*

Fkn 15.

*samii gadi qadaadee
akka eelee gombiftuu
ardiin ol aguugdee
akka haadha-hormaa baattuu
ibidda wiiniidhaa
addunyaa gaararraa
namaan wal fakkaattuu (fuula 123)*

Fkn 16.

*akka nama uumamtee
eega akka namaa hinbullee
sammuu keetiin yaaddoftee
sammuu hormaatiin yaaddee
xaarii maaliin siif hima
abjuu hinabjootamin
kan safaraa hiikame
xaarii maaliin siif hima
xaariin dur-dur himamee (154-155)*

Dabalee ‘C’

4.3 Nameessuu

Fkn 1.

*abjuun konkolaadheen
dhaqee qilee bu’a
ekeraat’ na marsa
hafee na raffisa (fuula 25)
yoomiree Lolittaa
dhufiti kee galli durbeettan siif hima
addoyyeet’ wal waamaa
jalbultii sirbata
dardaratu ba’a
ululleet’ maraata
durbeet mirmifata (fuula 26)*

Fkn 3.

*lubbuu too dammaqsuu
raasee hirriibaa kaasuu
tulluutti ol haabaatuu
qaalaa gadi buutee
lammii waliin taatee
harka si haafuutuu (31)*

Fkn 4.

*ija koot’ na sirba
maal sin argaa laata
gurratu natti huursa
dibbee na rukkuta
aaga naa faarrisaa? (fuula 31)*

Fkn 5.

*yaaa qabbanoooftuu harkaa
o’ituu fal’aanaa
maaf huuqqatta akkanaa?
kan nyaattu dhadhaatti
ana waliin marqaa
kan dhugdu dhadhaatti
maaf baafata maqaa (fuula 39)*

Fkn 6.

*-hibboo
-hibbak
-naanoo nawaamanii
Atimmoo eessa dhaqxa?
-gaaddidduu
amma yaa gaaddidduu*

*waaqaaf' lafa gidduu
fakkaachuu 'na hindidduu?
(Gaaddidduu)
an ofan fakkaadha
yoo ati adii uffattu
ani gurraattuma
yoo ati gurraachoftu
ani gurraattuma
kan akka gaararraa
shan fakkatu suma
fakkaachuu ta'uun
lameen walii lama
daaraan daakuu miti
gaararraanis Namaa? (40)*

Fkn 8.

*bara akkanaa kana
bara lafeen foon quuqu
margi dachee quqquuqu
uumaaf' uumamni wal cigu
midhaan dalasaa diigu
dalasaa midhaan dheedu
sammuuf garaan wal didu
Fedhiin ibidda ta'ee
lubbuu guggubee waadu
bara ulfi garaa ta'ee
dhukkuba haadhaa aadu
bara akka kanaa kana
haadhatu ilmoo buusa
sammuuf foontu wal-dhaana
dhiigaaf dhiigatu waldheessa
foontu lubbuusaa gana (fuula 90)*

Dabalee ‘D

4.4 Iddeessuu

Fkn 1.

*sabni abjuu hinqabne
ofiyyuu abjuudhaa
yoomiree galli kee
yoomiree dhufi kee
Abjuun maraanneewoo
sitti marmaarreewwoo
sagalee kee yaannee
si eeguu kottoofnee (fuula 20)*

Fkn 2.

*suunfadhuu na suunfachiisi
situ ‘ddunniyaa foolii beekaatii
nattoo sabiyyii funyaan furriitii
mil’adhuu na mil’achiisi
situ iftuu ji’a birraatii
an kara-deemaa miila-awwaaraatii
dhannamii, na dhannamsiisii
situ hoo hadhaawaaf mi’aa beekaatii
nutuhoo kichaa gaammee xiqqaatii
jaaladhuu na jaalachiisi
situhoo kanniisaa, mootii duulaatii
nattoo siddisa lafa birraatii (fuula 34)*

Fkn 3.

*Saafuu,
waaqee gaammee qorattu
gaaammee siinqee suuqqattu
kan mudhiin sonsa saafaa
maal gilindifta
jiraa faarsita
gumgummii kee dhiisii
koottu addooyyee kakannaa (fuula 61)*

Fkn 4.

*jireenya dhiisi
jiruu na gaaffu
innuu sitti himaa
jireenyi ableedha
tokko in muratti*

*tokkoof in muratti
butaa qar-lamaa (fuula 68)*

Fkn 5.

*cilaalluudha inmucucaanna
qocaadha intirannaa
bofa muuxannee uffanna
gaararraadha infakkaanna
ayyaana aarsaa ulanna
qaalludha inmuudanna
waaqa irreessa sooranna
jinniidha inciinceffanna
uumama seera hordofna
Uumamas uumadhas nuti
Umaan garuu nu miti (fuula 102)*

Dabalee ‘E’

4.5 Tuqsee

Fkn 1.

*Ululli kee loli
laalaan durii sun kee
kana sirraa dhaale
dhaallaan ittiin saalee
har’a ittiin si haale (fuula 22)*

Fkn 2.

*gaariin geerarsa kee
mammaaksi mukuu kee
isa’n hingeerarre
isa’n hinmammaakne
ka durii, dur-durii
irbaata irribaati
jibbaata lubbuuti
dibata sammuu (fuula 29-30)*

Fkn 3.

*Orom duriin
Waliin qotee galchaa
edaa? Waliin godhee dhalchaa
, jaartiin intala
saqalaa bulchite ala
diiqni osoo jioruu ...
bariitu, jaartiin, intala
qoraanitti ergite mala
teessoon osoo jiruu
Wasiilli koo bulee galee
oolee gale edaa” (fuula 33)*

Fkn 4.

*kaabbaan,
kan kaabaaf’ kibbaa kun
bara durii ‘jaarame
kan warra durii-durii
warra fayyaa awwaalamee
jiraatti wallaalame
warraa fayyaa awwaalame
at’ yoos sabiyyiidha
siinqee ofitti hinsuuqne
domdiin kee cichaa
doomboo kee kichaa
ila ilmaan kormaa hibaanne (fuula 64)*

Fkn 5.

*bidiruu warra durii
warra fayyaa awwaalame
jiraatti wallaalame
bidiruu rirmi nyaate
gogaa-jiidhaa ruuqame
jaarraa meeqatu late ! (fuula 66)*

Fkn 6.

*egaan dur-durii
Greek-ootaa sanaan
Caalullee yoo baatu
Seensa keenya keessa
Miciraanni jiru
Nameenyaan jijjiiruu
Waan sanaan fakkaatu
Maddisiisuu hinhanqatu (fuula 97)*

Fkn 7.

*Atee-loon dullattii
Hawaayiif hidhanii
hidhaadhaa hiikattee
kitaaba ilmii nyaatte-
jedha dur-duriin
kitaaba ilmii Ilma Oromaa
ilmii Oromummaa (fuula 156)*

Fkn 8.

*Gullallee Tufaa Munaa
Boolee Bulbulaa bulla
dachaa gaawwaa Finfinnee
Kooraa Dhakaa Araaraa
Daalattii ginna ciifna (fu*

Fkn 4.

*atamis hanqattaree
Empedocle-tu hinka 'uu
Etna deebi 'ee hinyaabuu
Achiinba hammasaa hingahu
cuqqaaltu Etna hinta 'uu
moo, Ilma Oromaatu ilmii hinqbuu?
yaa ekeraa surraa siidaa?*

Dabalee ‘F’

4.6 Atee

Fkn 1.

*Maddituu Gibee
osoo ifa 'gartee
dukkanaan ifa
ifaan dukkana
gonka ati hinjettu
osoo of agartee (fuula 56)*

Fkn 2.

*Aaddee moo Adaadaa
addooyyee moo Aaddaa,
Maaliin si waamulaa?
sabbati mudhii kee
guduunfaan laafinnaa
gufattee kufittaa
kuftee caccabittaa
anaan! anaa! goorii!
jifaarri wayyaa kee
miila si qabannaa
aduun siin dhihinnaa (fuula 58)*

Fkn 3.

*yaa dhallaaduu
addooyyee laliftuu kana
hoo'uu callee addooyyee kana
jaalalli keenya akka jabaatu
hiriyoomi keenyas
akka lubbuu dheeratu
-hoo'u anaan Atee uni-
afaan kee xobbee kanatti
dhallaaduu looshaa wajjin
-ho'u dhadhaa Atee loon
gubbee kichuu kana irratti (fuula 62)*

Dabalee ‘G’

4.7 Arbeessuu

Fkn 1.

*hirkoon dhaabbati keeti
yoo jigu kaasuu koo
aggaamtee fuudhuudhaaf
anuu sii romminnaa
anayyuu wayyinaa
natu lafa bira
ati gubbaa sana
anuu sii kufinnaa
anuu sii dhufinnaa (fuula 22)*

Fkn 2.

*maddee yaa'ee hincitu
ofirra naannaya
gaaratti achi ol yaa'a (fuula 24)*

Fkn 3.

*beeketu si kaa'e
(uuman)
Samiitti ol sibaasee
Qaqaa dumeessaatiin
Jibrii hurriin mare
Cabii samii gidduu
Labeessa walakkaa (fuula 27).*

Fkn 4.

*si gaafattii
sagal nagaa dhaamtii
nagaa isiin siif dhaamtu
hamma midhaaniti
hamma bishaaniti
hamma urjii samiidhaa
hamma cirraachaati (fuula 29)*

Fkn 6.

*midhaan tulluun achi
hamma tulluu gaha
tulluu yaabeen arge*

Dabalee ‘H’

4.8 Fakkoo

Fkn 1.

*Woyyaan woyyaadha
wayyaatti aana
wayyaa ‘jjin ba’a
gogaan coraadha
qaamaatti aana
foon wajjin ka’a
dhiignis dhiiga
onnee dhiiga
onnee irraa madda (fuula 69)*

Fkn.2

*shimbirroon laga lagaa
afaan afaan dubbatti
waaqa tokko waammannaa
madda tokkohoo dhugna
qaama tokkoon munyuuqna
aduu tokko qaammanna
afaan tokko dubbanna
suphee keenyahoo takka
akka bassoo qirraacii
maaliif gargar facaanaa? (fuula 79)*

Fkn 3

*ufuf ! uf! uf! uf!
bararreetii ibsaa dungoo
bil jedhi yoo-kan haa ifuu
lib jedhi haa dukkanaa’uu
kan iftee hinibsineef
billaacha baallee fixxe
aaxiraa bulchitee
jedhi haa dukkaanaa’uu
bobaatus cilaattoftus
boolli jireenyaa hino’uu
bil jedhi bil jedhi
bararreetii ibsaa dungoo
barriiftuu Haadha Margoo ! (fuula 85)*

Fkn 4.

*dhugaadha dhugaas miti
dhugaa soba fakkaatu
soba dhugaa ulfaa’e
lakkuu dhaluuf miixatu
baraar!*

*an nama miti
at nama miti
nu nama miti (fuula 107)*

Fkn 5.

*ati obsi yaa sammuu
obsi jannata bantii
obsi obsi ilmiidhaa
karra jaannamaa cuftii (fuula 122)*

Fkn 6.

*woo si yaa Anciinbaa
maal carraa hamaan gurbaa
irree irree nyaataa
moo, irreen irree baataa
irree miiloo taayitaa?
hoolaan hoolaa tiksaa?
moo hoolaa cumaa jigsaa?(fuula 154)*

Fkn 7.

*bishaantu aaree boba'a
dhagaatu baqee yaa'a
dhagaatu qorree cabbaa'a!
akkas karaan ce'umsaa
lagan lagatti darbuu
tabbaan tabbatti ol yaabu (fuula 165)*

Dabalee ‘I’

4.9 Habalaka

Fkn 1.

*titiisni mana gala
kan xuuxee hindammeessinee
ala bula
kan dammeessee ofii hinnyaanne
nu hawwaannisa miti
kan badiitti bobba ’u
nu jalduu biiroo miti
kan xobbee argee roora ’u
hoomaa qamalee miti
sonsa waareeti malee
kan hadhaa ittannee dhalu (72-73)*

Fkn 2.

*foollee bishaan gogsitu
booree aannan dhimmistu
kalluudha bishaan raatuu
dalasaa midhaan nyaatu
dallaa karaa dhiibatu
abjuu ta ’ee haa hafuu (fuula 75)*

Fkn 3.

*Saafoo! Saafoo!
gadheen fira hinqabane
diinan fira koo jedha
Addooyyeen masoo qabdii
Haadha biyyaa naan jedhi
Haadha abaluun siin jedhaa! (fuula 85)*

Fkn 4.

*dullacha koos qale
kitaaba ilmii dhabe
hoo ’u moora ishee ilaali
moora qaqaa fuudhe
kitaaba ilmiit bade
fala moortuu fali
Homer ija bakakkaa
Uumaa obboleessa waaqaa (fuula156)*

Dabalee J

Qabxiilee Mirkaneessituu (Check list)

Gabateen armaan gadii kun qorataan malleen dubbii Ogwalaloo Anaan'yaa keessatti argaman addaan baafachuuf itti garagaarame kan agarsiisuudha. Gabaticha keessatti malleen dubbii achi keessatti yoo argaman fuulletti mallattoo “ x” kaa’un ibseera.

Lak.	Malleen Dubbii	Mallattoo
1	Akkasa	x
2	Nameessuu	x
3	Eemitii	x
4	Arbeessuu	x
5	Fakkoo	x
6	Tuqsee	x
7	Atee	x
8	Habalaka	x
9	Mallattoo	x

